

ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА «ХПИ»

Сборник научных трудов
Тематический выпуск

11'2008

«Философия»

Издание основано Национальным техническим университетом
«Харьковский политехнический институт» в 2001 году

Государственное издание

Свидетельство Госкомитета по информационной политике Украины

КВ № 5256 от 2 июля 2001 года

КООРДИНАЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Председатель: Л.Л. Товажнянский, д-р техн. наук, проф.

Секретарь координационного совета: К.А. Горбунов, канд. техн. наук, доц.

А.П.Марченко, д-р техн. наук, проф.;

Е.И.Сокол, д-р техн. наук, проф.;

Е.Е.Александров, д-р техн. наук, проф.;

Т.С.Воропай, д-р фил. наук, проф.;

Б.Т.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

М.Д.Годлевский, д-р техн. наук, проф.;

А.И.Грабченко, д-р техн. наук, проф.;

В.Г.Данько, д-р техн. наук, проф.;

В.Д.Дмитриенко, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Епифанов, д-р техн. наук, проф.;

П.А.Качанов, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.Клепиков, д-р техн. наук, проф.;

М.П.Требин, д-р фил. наук, проф.;

П.Г.Перерва, д-р техн. наук, проф.;

Н.И.Погорелов, д-р техн. наук, проф.;

М.И.Рыщенко, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.;

В.П.Себко, д-р техн. наук, проф.;

В.И.Таран, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В.Тимофеев, д-р техн. наук, проф.

Адрес редколлегии: Украина, 61002,
Харьков, ул.Фрунзе, 21, НТУ «ХПИ».
НИПКИ «Молния», Тел.(057)707-63-09.

Харьков 2008

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Філософія. – Харків: НТУ «ХПІ», – 2008. – № 11. – 134 с.

У збірнику розглядаються актуальні проблеми філософії науки, техніки, філософської антропології, культурології, соціальної філософії та ін. Значна увага приділена методологічному аспекту в межах проблематики зазначених галузей знання.

Для філософів, науковців, викладачів вузів, аспірантів і студентів.

В сборнике рассматриваются актуальные проблемы философии науки, техники, философской антропологии, культурологии, социальной философии и др. Большое внимание уделено методологическому аспекту в рамках проблематики указанных областей знания.

Для философов, научных работников, преподавателей вузов, аспирантов и студентов.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Ответственный редактор: А.Н. Бардин, канд. филос. наук, доц.

Ответственный секретарь: Ю.В. Мелякова, канд. филос. наук

К.А. Байрачный	д-р филос. наук, проф.
В.В. Будко	д-р филос. наук, проф.
О.К. Бурова	д-р филос. наук, проф.
А.М. Кривуля	д-р филос. наук, проф.
В.А. Лозовой	д-р филос. наук, проф.
А.А. Мамалуй	д-р физ.-мат. наук, проф.
Б.Я. Пугач	д-р филос. наук, проф.
В.Ф. Сухина	д-р филос. наук, проф.
М.П. Требин	д-р филос. наук, проф.
Н.А. Ермоловский	канд. филос. наук, доц., проф.
М.С. Курочкина	канд. филос. наук, доц., проф.
О.Н. Городыская	канд. филос. наук, доц.

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХПІ».
Протокол № 6 від 6 червня 2008 р.

© Національний технічний університет «ХПІ»

О.С. ПОНОМАРЬОВ, канд. техн. наук, професор
М.Г. АРТЕМЕНКО, генеральний директор ЗАТ «Гортехмаш»

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ФЕНОМЕНУ ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ

З соціально-філософських позицій проаналізовано сутність феномену виробничої культури та її онтологічний статус. Показано історичний характер виробничої культури та розглянуто джерела її генезису й розвитку. Розкрито зміст і структуру поняття виробничої культури, її взаємозв'язків із загальною культурою і розвитком матеріальних і духовних основ життєдіяльності суспільства.

С социально-философских позиций проанализированы феномен производственной культуры и ее онтологический статус. Показан исторический характер производственной культуры и рассмотрены источники ее генезиса и развития. Раскрыто содержание и структура понятия производственной культуры, ее взаимосвязей с общей культурой и развитием материальных и духовных основ жизнедеятельности общества.

From socially-philosophical positions essence of the production culture phenomenon and its ontological status is analyzed. Historical character of production culture is shown and the sources of its genesis and development are considered. Maintenance and structure of concept of production culture is exposed, its intercommunications with a general culture and development of material and spiritual bases of society functions.

1. Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні сутність феномену культури як визначального атрибуту людини та її суспільного буття посідає чільне місце серед актуальних проблем філософії. За відомим визначенням І. Канта, культура – це набуття розумною істотою здатності ставити будь-які цілі взагалі. Іншими словами, людина тільки й набуває людських якостей за умови її включення у соціокультурний процес. Більш того, за своєю сутністю вся історія розвитку людини і суспільства являє собою розвиток культури і процесів культуротворення. Культура безпосередньо пов'язана з поняттям людської діяльності як основної форми буття. Однак феномен культури, як і загальні закономірності її розвитку певною мірою приховані від пильної уваги дослідників, вони немов би маскуються його зовнішніми проявами, тобто результатами культуротворення і виступають вже як ознаки цивілізації. В той же час добре відомо, що між культурою і цивілізацією існують складні й суперечливі відношення.

Між тим шляхи і перспективи подальшого суспільного розвитку істотною мірою залежать від розвитку культури як такої та кожного із структурних її елементів, серед яких все більш важливого значення набувають професійна та виробнича культура. Оскільки сфера матеріального виробництва є та ще довго лишатиметься основою життєдіяльності людей, виробнича культура прямо чи опосередковано визначає як рівень їх

добробуту, так і психологічне самопочуття. Дійсно, від обсягів виробництва тих чи інших товарів і послуг та від їх якості, залежить сама можливість і міра задоволення відповідних індивідуальних і суспільних потреб, тоді як від культури їх виробництва залежить характер цього задоволення. Тому дослідження феномену виробничої культури являє собою актуальну проблему сучасної філософської науки і освітньої практики.

В той же час внаслідок істотного зростання ролі особистісного чинника у забезпеченні ефективності суспільного виробництва його результати і сама виробнича культура виявляються тісно пов'язаними з рівнем загальної та професійної культури персоналу. Ця обставина не тільки ускладнює вказану проблему, а й робить неможливим успішне її розв'язання без використання системного підходу до аналізу сутності і структури виробничої структури, її місця в загальній системі культури та зв'язків з іншими її елементами.

2. Зв'язок проблеми з актуальними теоретичними і практичними завданнями зумовлений, з одного боку, прагненням глибше проникнути в сутність феномену виробничої культури з метою отримання можливості для розробки методології її формування, а з іншого – необхідністю підвищення ефективності виробництва та забезпечення її відповідності вимогам часу. Йдеться, зокрема, про гармонізацію всієї сукупності складних і суперечливих відносин у системі “людина-суспільство-природа-техносфера”. Справа в тім, що від цих відносин залежить можливість не тільки уникнути реальної загрози глобальної екологічної катастрофи та відвести її від людства, а й певною мірою подолати сучасні суперечності між індивідом і суспільством. Виробнича ж культура безпосередньо впливає і на еволюцію техносфери, зменшуючи несприятливі її впливи на людину і природу і підвищуючи рівень безпеки використовуваної техніки і технологій. Тому осмислення сутності та значення виробничої культури являє собою важливе завдання в розвитку філософії культури, філософії техніки і філософії господарювання.

3. Аналіз досліджень і наукових публікацій з проблеми. Оскільки виробнича культура є частиною загальної культури суспільства, доцільно цей аналіз розпочати з основних існуючих підходів до трактування феномену культури взагалі. Відразу слід відзначити при цьому, що філософські аспекти загальної культури та її сутнісного розуміння привертають увагу багатьох дослідників. Ще від М. Вебера, який визначав культуру як певну сукупність духовних символів, що не можуть використовуватись в ніяких утилітарних цілях, серед філософів точаться дискусії стосовно визначення змісту поняття культури. Е. Кассірер же вважав універсальними культури загальнозначущі цінності (логічні, естетичні, моральні) або діяльність з символотворення. К. Маркс під культурою розумів сам процес людської життєдіяльності, а не тільки скупність результатів цієї діяльності і вона може бути зрозуміла тільки у зв'язку з суспільством і працею. Серед дослідників філософських проблем культури можна назвати імена А. Арнольдова, М. Кіма, Ю. Данова, М. Кагана, Ю. Лотмана, Ю. Жарикова, В. Шинкарука, М. Поповича,

С. Кримського, В. Кудіна та інших, причому кожен з дослідників дає своє визначення поняття культури.

Так, Е Маркарян вважає культуру специфічним способом людської життєдіяльності, системою позабіологічно створених механізмів, завдяки яким стимулюється, програмується і реалізується активність людей у суспільстві. Відомі українські фахівці з соціальної філософії В. Андрущенко, Л. Губерський та М. Михальченко вважають, що “філософський підхід до дослідження культури враховує результати вивчення даного феномена конкретними науками. Вивчення культури опосередковане специфікою філософії як особливій формі суспільного пізнання і полягає в осмисленні дійсності через визначення узагальнених поглядів на світ, місце та ролі людини в ньому, через пізнання загальних законів розвитку природи, суспільств і людського мислення” [1, с. 16].

Разом з тим, недостатня увага приділяється філософському осмисленню такого важливого складника феномена культури, яким виступає виробнича культура. Хоча запропонована авторами цитованої роботи структура культури і включає такі чотири види: 1) виробнича (економічна) культура суспільства (культура праці, матеріального виробництва); 2) політична культура; 3) духовна культура (художньо-естетична культура і мистецтво, моральна і релігійна культура, інтелектуальна і інформаційна культура тощо); 4) культура спілкування та побуту (культура споживання, життєоблаштування, відпочинку, дозвілля тощо) [1, с. 19].

В.Л. Петрушенко, вважає способи культуротворчої людської діяльності однією з істотних ознак культури і підкреслює, що вона “вводить нас у так званий технологічний аспект культури; при цьому технологія розуміється в найширшому плані – як всі основні та необхідні моменти продукування предметів культури”. За його словами, “за цією ознакою ми можемо вести розмову про розвиток культури, про культури передові та відсталі, ефективні та неефективні, індустріальні та доіндустріальні, розвинені та примітивні” [2, с. 382-383].

Однак, сутність і роль виробничої культури практично не розкриті ні в одній з цитованих роботах. Навіть автори посібника з історії інженерної діяльності не виділяють окремо питання виробничої культури, хоча й підкреслюють, що “все, що створено і буде створено людиною, і є плід його інженерної (творчої), розумової діяльності”. Більш того, вони справедливо стверджують, що “історія людства – це історія розвитку його техніки, технологій, науки, тобто історія інженерної діяльності людини” [3, с. 3].

4. Мета даної статті і полягає у спробі філософського аналізу феномену виробничої культури та у дослідженні його онтологічного статусу та змісту цього поняття. Мається на увазі виявлення його джерел та зв'язків з іншими складниками культури, визначення шляхів і засобів підвищення рівня виробничої культури та їх впливу на ефективність виробництва, а відтак і на зміни як добробуту людей і психологічного самопочуття

працівників, так і їх духовності, на можливість професійної і особистісної самореалізації.

5. Вклад основного матеріалу.

Світ професійної культури у власному сенсі слова являє собою історичний феномен, який виник на певному етапі розвитку суспільства, його загальної культури і самосвідомості у тісному взаємозв'язку з процесами формування та розвитку матеріальних і духовних основ життєдіяльності, з поглибленням суспільного поділу праці, появою та виокремленням професій і професійно виробничої діяльності. Навіть без певного усвідомлення її теоретичного узагальнення свого змісту і сутності, професійна культура поступово набувала статусу важливого чинника розвитку суспільного виробництва та зі всією неминучістю впливала на еволюцію розуміння його цілей, змісту і характеру, породжуючи феномен виробничої культури.

Системний аналіз сутності феномену виробничої культури доцільно, на наш погляд, розпочати з розгляду його джерел, під якими маються на увазі обставини, що зумовлюють його генезис і подальший розвиток. Уявляється очевидним, що такими джерелами виступає сукупність взаємопов'язаних чинників, які, у свою чергу, і самі можуть розвиватися під впливом розвитку породженої ними виробничої культури. Таким чином, між виробничою культурою та її джерелами існує не просто відношення каузальності, а складна система прямих і зворотних причинно-наслідкових зв'язків.

Перш за все, слід відзначити, що виробнича культура являє собою одне з породжень науково-технічного і соціального прогресу. При цьому науково-технічні досягнення справляли подвійний вплив на формування виробничої культури: з одного боку, вони сприяли розвитку техніки і технологій, а з іншого, – підвищували вимоги до організації виробництва та його культури як необхідних умов правильного раціонального застосування цих технологій, що тільки й здатне максимальною мірою використовувати їх можливості.

Вплив соціального прогресу на формування і розвиток професійної культури також є багатоаспектним. З одного боку, поступова демократизація суспільного життя підвищує рівень самосвідомості працівника та значення особистісного чинника, що вимагає створення сприятливих і гідних умов для його виробничої діяльності. З іншого боку, зростання рівня освіченості й загальної культури широких верств населення активно включає їх у процес творчого пошуку можливостей раціоналізації виробництва, а отже й підвищення його культури. При цьому загальна і професійна культура працівника самі стають важливими чинниками не тільки дотримання норм і вимог культури виробництва, а й її подальшого розвитку та вдосконалення.

Складний характер змісту виробничої культури та його філософського осмислення виявляється й у тому, що він пов'язаний з проблемами "взаємовідносин техніки з природою, з людиною, з наукою, з політикою. З часів Ф. Бекона європейець сподівався за допомогою техніки стати настільки сильним, щоб підкорити природу, сподівався досягти царства свободи. Досяг

же він нової залежності від “другої природи”, яка вимагає, щоб з нею рахувались” [4, с. 414-415]. Розуміння цих вимог і закономірностей техніки та логіки її розвитку і є одними з елементів виробничої культури.

В процесі виробництва, яке “завжди носить суспільний характер, тобто виступає як взаємодія одного з одним багатьох людей та їхній спільний вплив на природу, відбувається перетворення природних матеріалів, надання їм властивостей, завдяки яким вони можуть задовольняти різноманітні потреби людей” [5, с. 515]. Оскільки ж суспільний розвиток пов’язаний із зростанням освітнього і культурного рівня людей, він позначається й на підвищенні культури виробництва.

Аналіз наведеної вище схеми дає вагомі підстави дійти висновку, що виробнича культура, виникаючи у відповідь на вимоги забезпечення конкурентоспроможності, сама стає потужним чинником і своєрідною рушійною силою подальшого підвищення конкурентних переваг продукції та її виробництва. Подібні ж відносини виникають також і між виробничою культурою підприємства і професійною культурою його персоналу. Однак для глибокого розуміння сутності виробничої культури та забезпечення умов її дотримання на конкретному підприємстві чи в організації необхідно враховувати також її соціально-психологічний, ціннісний та особистісний аспекти. Саме їх знання та належне урахування в практиці управлінської діяльності набуває надзвичайно важливого значення для керівника.

Один з авторів цієї статті, генеральний директор відомого російського підприємства “Гортехмаш”, добре це розуміє і дотримується такої філософії управління, яка б максимально мірою сприяла розвитку виробничої культури. Як свідчить практика, виробнича культура виступає потужним чинником забезпечення високої ефективності та результативності виробничої діяльності підприємства. У зв’язку з цим і місія фірми формулюється як “створення єдиного середовища взаємодії постачальників і споживачів гірничої техніки”. Єдине середовище – це місце концентрації інтересів підприємств гірничо-видобувної та машинобудівної галузей, де відбувається оптимізація інформаційних і матеріальних потоків. Таке середовище дає можливість ефективно реалізувати потенціал як виробників, так і споживачів, сприяє підвищенню ролі гірничо-видобувної галузі в російській економіці. Завданням ж створення і надійного функціонування цього середовища і складає зміст діяльності нашого підприємства, яка неможлива без належної виробничої культури і високої професійної культури персоналу. Завданням її ж забезпечення і виступає діяльність керівника.

Філософія виробничої культури в ЗАТ “Гортехмаш” ґрунтується на визнанні вирішальної ролі особистісного чинника у забезпеченні успішного вирішення завдань, що постають перед підприємством. Ця філософія виходить з того, що в нинішніх ринкових умовах виробнича культура сприяє максимальній реалізації того принципу, що кожен, хто хоче працювати, нехай то окрема людина, колектив чи підприємство, отримують можливість

для своєї творчої самореалізації, можуть забезпечити собі гідне життя й посісти важливе місце в суспільстві. Однак для цього вони мають усвідомити необхідність дотримання певних норм спільної діяльності – ціннісних, морально-етичних, технологічних, організаційних тощо.

Дійсно, як зазначають В.Г. Кремень, С.М. Пазиніч та О.С. Пономарьов, “оскільки суспільний поділ праці призвів до необхідності практично кожної людини брати участь у спільній праці та обмінюватись з безліччю інших людей її продуктами і результатами, вона змушена підкорятися встановленим нормам організації праці та міжособистісних відносин. А така організація передбачає розподіл функцій між виконавцями, координацію їхніх дій, визначення місця кожної людини у спільній праці. Іншими словами, спільна праця неможлива без управління нею та людьми, що її здійснюють”. Таким чином, автори впевнені, що “управління є іманентним системі суспільної організації життєдіяльності людей та їх спільної діяльності й виступає основною їх передумовою” [6, с. 100]. А це означає, що культура управління не тільки являє собою визначальний чинник формування і підтримання виробничої культури, а й одночасно виступає невід’ємним її складником.

Взагалі у досить складній структурі системи виробничої культури можна виокремити такі взаємопов’язані між собою основні елементи. По-перше, технологічна культура, яка визначає, з одного боку, застосування передових перспективних технологій, які мінімізують несприятливі впливи на людину та природне середовище, а з іншого боку – суворе дотримання технологічної дисципліни як гарантію забезпечення високої якості продукції та послуг і відповідно конкурентоспроможності підприємства. Значення виробничої культури істотно зростає в умовах все більш широкого використання високих технологій, де без такої культури виробництво взагалі стає неможливим.

По-друге, характер і результати виробничої діяльності істотною мірою визначаються рівнем культури організації виробництва. Це складне поняття містить і координацію взаємодії між працівниками і підрозділами фірми чи підприємства, і режим роботи, і дотримання норм ергономіки, і раціональний розподіл завдань і функцій між виконавцями і багато чого іншого. По-третє, важливим складником виробничої культури є культура управління, яка забезпечує як дотримання організаційних і технологічних вимог, так і психологічний клімат в колективі та характер міжособистісного спілкування. Вона включає також створення умов для професійного та особистісного зростання працівників та вияву їх творчого інтелектуального потенціалу. Нарешті, по-четверте, належна культура виробництва втрачає будь-який сенс за відсутності на підприємстві чіткої системи виробничої безпеки і охорони праці та культури її дотримання.

Ми розуміємо, що ця робота являє собою лише одну з перших спроб соціально-філософського аналізу феномену виробничої культури та його онтологічного статусу. Сподіваємось, що порушена проблема зацікавить

інших дослідників, зусиллями яких вона отримає практичний вихід і сприятиме економічному й духовному відродженню України.

6. Висновки. Викладені результати дослідження дозволяють, на наше переконання, дійти таких обґрунтованих висновків. По-перше, феномен виробничої культури ще не отримав належного. По-друге, виробнича культура являє собою історичний феномен, який розвивається у тісному взаємозв'язку з розвитком суспільства та його матеріального і духовного виробництва. По-третє, між загальною та виробничою культурою і рівнем добробуту населення, соціально-психологічним самопочуттям людини та її розумінням необхідності гармонізації своїх відносин з суспільством, природою і техносферою існує складна система прямих і зворотних зв'язків і взаємозумовленості. По-четверте, підвищення рівня виробничої культури сприяє як цій гармонізації, так і створенню умов для максимально повної творчої та особистісної самореалізації працівників. Тому, по-п'яте, подальші розвідки онтологічного статусу виробничої культури сприятимуть і розвитку філософії культури, і цілеспрямованому формуванню й дотриманню високої виробничої культури в умовах застосування високих технологій.

Список літератури: 1. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с. 2. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.: Каравел; Львів: Новий світ-2000, 2001. – 448 с. 3. Антекарь М.Д., Рамазанов С.К., Фрезер Г.Е. История инженерной деятельности. – К.: Аристей, 2003. – 568 с. 4. Краткий философский словарь / Под редакцией А.П. Алексеева. – М.: Проспект, 2001. – 496 с. 5. Философия: Учебник для вузов / Под редакцией В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 677 с. 6. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія управління: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Знання України, 2007. – 360 с.

Надійшла до редколегії 09.10.07

УДК 300.372

О.П. ДЗЬОБАНЬ, док. філос. наук, професор
Ю.В. МЕЛЯКОВА, канд. філос. наук

ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ОНТОГЕНЕТИЧНОМУ Й ФІЛОГЕНЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ

У статті аналізується феномен свободи з точки зору її філогенетичного й онтогенетичного розвитку. Показано, що на рівні людини свобода проявляється у вигляді системної якості, яка містить у собі особливості фізичної, біологічної й психічної взаємодії людини зі світом та іншими людьми. Доводиться, що ці особливості акумулюють сукупну свободу індивіда через об'єктивування, вписаність механізмів індивідуального реагування в просторово-часову структуру світу.

Ключові слова: свобода, людина, механізм, світ, розвиток.

В статье анализируется феномен свободы с точки зрения ее филогенетического и онтогенетического развития. Показано, что на уровне человека свобода проявляется в виде системного качества, которая содержит в себе особенности физического, биологического и психологического взаимодействия человека с миром и с другими людьми. Доказывается, что эти особенности аккумулируют совокупную свободу индивида посредством объективирования, вписанности механизмов индивидуального реагирования в пространственно-временную структуру мира.

Ключевые слова: свобода, человек, механизм, мир, развитие.

In the article the phenomenon of freedom is analysed from point of its phylogenesis and ontogenetic development. It is rotined that at the level of man freedom shows up as system quality, which contains the features of physical, biological and psychological cooperation with the world and other people. Proved, that these features accumulate the combined freedom of individual by means of objectiving the mechanisms of the individual reacting in the space-temporal structure of the world.

Key words: freedom, human, mechanism, world, development.

Постановка проблеми. Процес формування загальнолюдських форм відображення й реагування відбувався й відбувається в руслі розвитку онто- та філогенезу людини на тлі становлення людського суспільства в цілому.

Уявляється, що на реальні свободи людини накладалися обмеження, обумовлені, в першу чергу, природним життєвим інстинктом як самозбереження людського роду. Швидше за все, першими обмеженнями свободи людини виступали численні табу: харчові, статеві, стадні тощо. Міра соціальної свободи складалася з безлічі табуйованих свобод. Індивідуальна свобода приходила до неузгодженості з нав'язуванним комплексом табуйованого відношення роду до окремого індивіда. Власне людська свобода виникла, очевидно, за наявності основи первісної соціальної спільноти – роду.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на достатньо широке коло наукових доробок стосовно проблеми свободи, її аспекти, пов'язані з індивідуальним розвитком людини та з процесом розвитку людства в їх діалектичній єдності, залишаються ще недостатньо опрацьованими. Тому **метою** даної статті є окреслення основних проблем онтогенетичного й філогенетичного виміру свободи на рівні філософської рефлексії.

Відчуття людиною своєї свободи закріплювалося переважно в індивідуальній практиці через процес відчуження й освоєння природних, соціальних і духовних зв'язків. Р. Штайнер, прагнучи подолати відчуженість людини по відношенню до природи, вважає, що ми повинні знайти цю природну суть в нас самих [2, с. 114]. Сучасні ж соціобіологи Е. Уїлсон, М. Рьюїз, М. Мідглі та інші, бажаючи усунути бар'єр між звіром і людиною, стверджують, що тварини й люди живуть за одними й тими ж принципами [7].

Проте, у нас є підстави стверджувати й протилежне, вважаючи людину “надприродною” істотою внаслідок того, що вона є носієм ідей, які продукуються в процесі сприйняття зовнішнього світу, містять в собі

природне, творче й духовне почала. Розділення людини на природну й надприродну, як уособлення тілесного й духовного, зла й добра, є початковим принципом для виникнення свободи. Створивши свій надприродний світ, людина своїми діями постійно втручається в світ природний, який також сприяє здійсненню її цілей.

Георг Гегель пов'язує проблему свободи з призначенням людини, її природою. Він ніяк не може погодитися з тим, що “людина природно є доброю” або “людина природно є злою” і вважає за краще розглядати ці визначення у взаємозв'язку, в динаміці, міркує не про абстрактну, а про конкретну людину, не прирівнюючи її до Бога як істоту абсолютну і не позбавляючи жадань та пристрастей [3-4].

Іммануїл Кант, приділяючи цій проблемі належну увагу, вважає, що людина виділяється з природи з того моменту, коли вона усвідомлює своє “Я”. “Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє “Я”, нескінченно прославляє її над усіма іншими істотами, що живуть на землі”, – писав Кант [10, с. 21].

Таким чином, становлення свободи через відчуження, вже на первинній стадії розвитку людства, свідчить, що люди, звільняючись від природної залежності, утворюють свій новий світ. Людина роздвоюється. Будучи частиною природи, вона починає протистояти їй, прагнучи до нової гармонії, освяченої світлом розуму. Людина стає мірою речей, в думках створюючи цей світ, а потім прагнучи його побудувати. Тут доцільно згадати Ж.П. Сартра, який відзначав: “Людина – це перш за все проект, який переживається суб'єктивно...” [8, с. 22].

Споконвічно існували різні свободи: свобода соціальна, масова і свобода окремої людини. Кожна людина є складовою багатьох спільнот (сім'я, раса, держава тощо). З одного боку вона – співучасник, частинка масової свободи, а з іншого – її свобода виявляється через самозвеличення, розгледіти яке людині в самій собі є проблемою з проблем. Людське “Я” починає пробиватися вже в рамках первісних суспільств, але тут, безумовним є пріоритет соціального. Люди спочатку колективно відділяються від природи і тільки потім йде процес соціального дроблення, аж до індивідуального людського “Я”.

З.Фрейд, відзначаючи величезний вплив на людину соціального середовища й масового гіпнозу, приходять до висновку, що “окремі індивіди були так само пов'язані, як і сьогодні, очільник же первісної орди був вільний. Його інтелектуальні акти були і у відособленості сильні і незалежні, його воля не потребувала підтвердження волею інших. Отже, ми вважаємо, що його “Я” було в малому ступені пов'язане з іншими, він не любив нікого, окрім себе, а інших лише остільки, оскільки вони служили його потребам. Його “Я” не віддавало об'єктам ніяких надлишок” [9, с. 119].

Звернення до філософії А. Шопенгауера, Ф. Ніцше та інших ірраціоналістів черговий раз свідчить, що свобода має дві складові: природну

й соціальну. З їх вчень виходить, що свобода містить у собі приховані глибинні пласти, закладені природою. Виникає думка, що свобода не досягається, як учив Бенедикт Спіноза, за допомогою розумного усвідомлення й планування своїх вчинків. Для прояснення даної проблеми потрібний розгляд безлічі підстав свободи.

Історико-філософський аналіз свободи, дослідження її в онтогенетичному й філогенетичному аспектах свідчить, що в реальному житті кожен окремий індивід проявляється як єдність двох начал: як людина внутрішня й зовнішня. Нам більш знайома людина зовнішня, її зовнішня сторона піддається обробці колективами. Тут людина виховується, формує свій розум і відчуття, прагне ідентифікувати себе з суспільством. Внутрішня ж людина є глибоко прихованою. Це “Я” маленької слабкої дитини, а можливо, й надлюдини Ніцше. Внутрішня людина має найпряміше відношення до свободи, вона несе в собі можливу свободу, але вона теж повинна навчитися її бачити, розуміти й досягати. Людина повинна розрізнати видимий і реальний світи, оскільки суспільні еталони можуть позбавляти людину її власних думок, відчуттів і свободи.

Різні стани соціально-біологічної організації людини (організмовий, популяція, родовий) багато в чому обумовлюють специфіку духовності, яка включає й свободу. На рівні людини як біологічної істоти свобода проявляється у вигляді системної якості, знімаючи в собі особливості фізичної, біологічної й психічної взаємодії людини зі світом, іншими людьми. Ці особливості й акумулюють сукупну свободу індивіда через об'єктивування, вписаність механізмів індивідуального реагування в просторово-часову структуру світу. На цьому рівні формується “образ” свободи індивіда як сукупності можливостей життєвого самоствердження й самовизначення. Можна відзначити гносеологічну неадекватність образу свободи через наявність невитиснених біологічних інстинктів, оточення агресивного середовища, недостатність психічної форми реагування. Міра освоєння й відчуження на цьому рівні багато в чому носить риси ірраціональності. Образи свободи не є такими, що верифікуються, їх віртуальність складно фіксується й уявляється, вони навряд чи можуть бути покладені в основу усвідомленої цілеспрямованої діяльності.

На рівнях популяції й роду в сукупний образ свободи включаються вже генетичні родові особливості, національні, сімейні тощо властивості і сторони відношення людини до світу. Вписаність, або, кажучи словами Володимира Вернадського, “вбудованість” живої речовини планети в загальнокосмічний потік життя примушує людину актуалізувати вже космічну свободу, ставити питання про освоєння позаземних зв'язків, жертвуючи в чомусь собою через самоствердження на користь майбутніх поколінь.

На рівні суб'єкта як біологічного організму, реалізація свободи здійснюється, в першу чергу, за рахунок внутрішніх потенцій організму. Але

при цьому свободу людини детермінують і чинники надіндивідуального порядку, які шикуються в певну ієрархічну структуру, обумовлену загальнолюдськими, національними, державними, політичними та іншими нормами. На всіх рівнях перед людиною стоїть проблема збереження свого “Я”, яке є одним з найважливіших підстав свободи. Існують і інші підстави свободи, наприклад, любов, що виникає від взаємовизнаності якостей.

Аналіз підстав свободи показує, що людина, прагнучи знайти свободу, реалізувати своє “Я”, опирається або на надприродні сили, або на свідомість, або на несвідомі властивості людського життя [6].

Для християнства, наприклад, підставою і джерелом свободи виступають надприродні сили. Один Бог завжди необхідно діє зі всією повнотою своєї свободи. Він – основа і начало всього, оскільки як світ немислимий без існування Бога, так і Бога не можна мислити без існування світу. На зв'язці понять “Бог” і “світ” будуються різні християнсько-філософські концепції людини та її свободи.

Розглядаючи становлення свободи людини, Гегель вважав, що підставою, початковим принципом доцільно брати свідомість. Це витікає з вислову Гегеля щодо одного зауваження Лейбніца, яке здається дотепним, що “якби магніт володів свідомістю, то він вважав би свій напрям на північ визначенням своєї волі, законом своєї свободи. Швидше вірним є інше. Якби магніт володів свідомістю і, значить, волею й свободою, то він був би мислячим, тим самим простір був би для нього як загальний простір, який охоплює всі напрями, і тому один напрям на північ був би швидше межею для його свободи, так само як для людини бути утриманим на одному місці є межа, а для рослини – ні” [5, с. 199].

З. Фрейд, навпаки, підкреслюючи значення несвідомого, вважав, що “свідоме розумове життя є лише досить незначною частиною несвідомого душевного життя” [9, с. 74].

Безумовною підставою свободи виступає культура, що є творінням людини і надприродним утворенням. Людина, входячи в світ, з одного боку, застає культуру, що вже склалася, готовою, а з іншого – вона її перетворить, а деколи створює наново. Наприклад, Т.Г. Шевченко освоював наявні мовні форми, а потім, відчужуючи їх, він створив свою нову мову. І в цьому випадку його особове “Я” як би добирається до повної свободи. Хоча свобода як повнота – це швидше ідеал. Людина здебільшого ідеал свого власного “Я” замінює масовим ідеалом, що втілюється в образі якої-небудь іншої людини, частіше за всього вождя. Іноді навіть людині може здаватися, що її уявне “Я” досягає тотальності з її “Ідеалом”. Тоді вона переживає почуття самовдоволення і самодостатності, що не порушується самокритикою. І на відміну від справжньої свободи такий стан може продовжуватися тривалий час, оскільки він позбавлений дійсних джерел свободи – любові й самокритики. А ґрунтується цей стан на підставі усунення чужих інтересів і критичного відношення до самого себе. В зв'язку з цим виникає небезпека

відчуження як окремої людини, так і соціальної спільності від природи. І це не суто теоретична проблема. Історія знає немало прикладів, коли як окремі індивіди, так і соціальні спільноти намагалися стати панамі природи. Наша пам'ять чудово зберегла спогади про результати діянь людей, які уявили себе вільними. Хоча насправді свобода реалізується через взаємовідношення з "Іншим", виявляється як момент збігу різних сутнісних сил. До того ж, процес взаємодії людини з "Іншим" протікає далеко не однозначно. Хорошим прикладом може служити аналіз взаємовідношення індивідуальної й соціальної свобод. Так, індивідуальна свобода формується за участю свідомості й волі як окремої людини, так і інших людей. Соціальна ж свобода є результатом взаємодії свідомостей і волі безлічі людей. При цьому соціальна свобода може або сприяти реалізації свободи індивіда, або обмежувати його свободу.

У зв'язку з цим, можна виділити певні типи соціальної свободи: соціальна свобода, яка обмежує всі індивідуальні свободи за винятком одного індивіда; соціальна свобода, яка сприяє реалізації свобод небагатьох; соціальна свобода, яка дозволяє реалізувати свої свободи більшості.

Типологізація свободи свідчить, що рівень свободи зростає або зменшується залежно від дій соціальних суб'єктів з одного боку, а з іншого – соціальна свобода або сприяє, або обмежує індивідуальні свободи.

При дослідженні індивідуальної свободи людини звертає на себе увагу той факт, що свобода носить фрагментарний характер. Вона не виявляється в людському житті як безперервна суцільна смуга. Як неможливо уявити собі одночасно знаходження і незнаходження рухомого тіла в одній і тій же точці, так і неможливий один лише інтелектуальний абсолютний вираз свободи. Гостре переживання справжньої свободи є раптовим, цілісним, раціонально-ірраціональним. У цьому цілісному переживанні знята внутрішня суперечність відчуження й освоєння, страждання й радості, усунені блукання духу між полюсами суперечності. Але таке відчуття справжньої свободи – всього лише мить, у якій зливаються без розрізнення любов, творчість і істина, минуле, сьогодення й майбутнє, а потім – знову повернення до відчуття парадоксальності й невловимості свободи. Людина знову стає рабом своєї свободи, оскільки прихильність до емпіричних об'єктів зменшує свободу вибору і відводить у напрямку, протилежному свободі. Свобода опредмечує минулу вільну потребу людини, перетворює її на обмежений об'єкт, тим самим зменшуючи арсенал вільних здібностей індивіда. Самореалізуючись і стаючи кимось, ми в цій цілеспрямованості жадаємо влади над освоюваною наявністю, відчуваємо себе хазяїном ситуації і не помічаємо, що панування обертається рабством. Будь-яке освоєння світу кінець кінцем породжує нову залежність від світу, відчуження від себе вільних здібностей. Але й відчуження від себе звичних зв'язків – теж рабство, хоча й навпаки, оскільки відчуження є втрата своїх минулих здібностей. Залишається одне – погашення освоєння відчуженням, а

відчуження освоєнням. Пошук міри єдності відчуження й освоєння, імовірно, і є пошук постійно вислизуючої свободи. Всю історію людства можна в деякому розумінні зрозуміти як пошук золотого перетину свободи, її гармонійної міри, рівноваги між освоєнням і відчуженням [7].

О.М. Бєкарев, розглядаючи свободу людини в соціальному просторі, правомірно відзначає, що традиційно свободу переносили кудись в майбутнє, в туманну перспективу, хоча свобода є факт, який є в наявності і залишається непоміченим. Автор не безуспішно розглядає фактичну свободу крізь категоріальну пару “дійсність – можливість” [1, с. 12-13]. В межах же просторово-часових характеристик свобода виступає мірою освоєння й відчуження [6].

Як **висновок**, зазначимо: онтогенетичний і філогенетичний аналіз свободи свідчить, що реальна свобода людини і уявлення людини про свободу значно змінюються. Недоцільно стверджувати, що в процесі розвитку філогенезу міра свободи постійно зростає. Очевидно, у кожній людини є свій індивідуальний поріг можливої свободи. Свобода дорослої людини і свобода дитини відмінні одна від одної, розрізняється вона й у селянина і городянина. У кожній людини, залежно від її розвитку, характеру, темпераменту, своя свобода. Іншими словами, свобода може бути бідною і багатую, складною і простою, максимальною й мінімальною. Можна стати вільним, відмовившись від енергії, а можна бути вільним, вклавши всю енергію в діяльність. Становлення свободи багато в чому залежить від змістовного збагачення життєвих орієнтирів людини: щастя, надії, любові тощо Хоча стосовно даної точки зору немає повної одностайності. Так, наприклад, З. Фрейд на протигагу християнству та численним філософським вченням не вважає любов дороговказною ниткою, яка веде людину до свободи. Ідеал вільної особи для нього – надлюдина, яку Ніцше очікував лише від майбутнього.

Безумовно, свобода як повнота – це швидше ідеал. Реальна ж свобода є безперервний процес освоєння відчуженого й відчуження освоєного, процес, в ході якого беззмістовна, проста свобода – ніщо (Гегель) – повертається і стає повнотою. Чим складнішим є механізм, тим більше зусиль потребується від людини для отримання свободи.

Список літератури: 1. *Бєкарев А.М.* Свобода человека в социальном пространстве. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1992. – 340 с. 2. *Бондарев Г.А.* «Философия свободы» Рудольфа Штайнера как основание логики созерцающего мышления. Религия мыслящей воли. Органон современной культурной эпохи. – М.: Наука, 2006. – 908 с. 3. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по философии истории / Пер. А.М.Водена. Изд. 2-е, стер. – Кн. 1. – СПб.: Наука, 2005. – 349 с. 4. *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по истории философии / Пер. А.М.Водена. Изд. 2-е, стер. – СПб.: Наука, 2006. – 477 с. 5. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики. – 2-е изд., стер. – СПб.: Наука. – 2005. – 799 с. 6. *Дзебань А.П., Разметаева Ю.С.* Свобода и закон в философии права: к проблеме соотношения // Проблема свободы у теоретичній та практичній філософії / Матеріали Х Харківських міжнародних Сквородинівських читань. В 2 ч. – Ч. 2. – Харків: “Екограф”, 2003. – С. 21-24. 7. *Максимов А.М.* Онтогенетический и филогенетический анализ модуса свободы. – <http://ihtik.lib.ru/>. 8. *Сартр Ж.-П.* Экзистенциализм – это гуманизм / Пер с фр. М. Грецкого. – М.:

Изд-во иностр. лит., 1953. – 42 с. **9. Фрейд З.** Я и Оно: по ту сторону принципа удовольствия / Пер. с нем. – М.: Фолио: АСТ, 2007. – 156 с. **10.** Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М.: Республика, 1995. – 956 с.

Надійшла до редколегії 20.02.08

УДК 123.1

С.А. ГУСЕВ, канд. филос. наук, доцент

ФЕНОМЕН СВОБОДЫ В ФИЛОСОФИИ

Філософська ідея свободи завжди відзначалась невизначеністю і мноозначністю, починаючи з античності і закінчуючи сучасністю. Показуючи це у статті, автор намагається виділити цілком визначені і однозначні положення, які можна взяти за основу вирішення проблеми свободи в філософії. Особлива увага приділяється розумінню свободи на сучасному етапі розвитку суспільства.

From antiquity to contemporaneity the philosophical idea was different by indefinity and many meanings. Showing it at this article author tries emphasize quite definite and synonymous positions which can be taken as a basis of resolution of freedom's problem in philosophy. Separate attention is given to comprehension of freedom at modern stage of society development.

Философская идея свободы всегда отличалась неопределенностью и мноозначностью, начиная с античности и кончая современностью. Показывая это в статье, автор пытается выделить вполне определенные и однозначные положения, которые можно взять за основу решения проблемы свободы в философии. Особое внимание уделяется пониманию свободы на современном этапе развития общества.

Постановка проблемы. Г. Гегель, в свое время, по поводу идеи свободы, отмечал ее „неопределенность и мноозначность”. По Гегелю, свобода не является чем-то непосредственно данным в духе, а таким, что еще только должно быть порождено его деятельностью. Похоже, что среди всех мыслителей, имевших или имеющих отношение к решению проблемы свободы, Гегель был наиболее точным – свобода не есть что-то определенное и определенное, а нечто такое, что являясь высшей ценностью, может существовать только как процесс. Подверженность идеи свободы „величайшим недоразумениям” привела к тому, что все сказанное философами о свободе нисколько не прояснило этого феномена, более того, сделало его еще более неопределенным. В конечном счете, философы назвали эту проблему метафизической и тем самым надежно спрятали ее по ту сторону объективной реальности, в загадочные дали бесконечности.

Тем не менее, понятие свободы прочно укоренилось по эту сторону действительности, в современном обществе. Свобода причислена к основополагающим сущностным силам человека. Фактор свободы лежит даже в основе критерия общественного прогресса. Словом, несмотря на свою

крайнюю неопределенность, сегодня свобода – непреходящая ценность человека, что указывает на неизменную **теоретическую актуальность избранной темы**. Более того, свобода является специфически человеческой характеристикой, а ее отсутствие означает превращение человека в животное. Любое покушение на свободу многими мыслителями приравнивается к форме убийства человека.

Так что же такое свобода? Можно ли получить положительный ответ на этот вопрос, несмотря на всю ее „неопределенность и многозначность”? Можно. Это и есть **цель** нашего исследования. И путь к ответу один – выделять и основываться на „определенности”.

Например, вполне определенным является положение об общественной природе человека. Человек – результат длительной эволюции живой материи, существо, в итоге - биопсихосоциальное, но свобода имеет отношение только к человеку общественному и потому связана с его сущностью. Сущность же человека невообразима без того, что делает человека человеком – без Разума. Разве не он фиксирует человека, как существо, принадлежащее к биологическому виду „*Homo sapiens*”? Свобода не может предшествовать разуму. Если свобода – это выбор, то есть ли смысл в том, чтобы мыслить ее существующей до разума? Свобода – это одно из условий функционирования некоторых обладателей разума, свойство, вырабатываемое уже индивидуально, для реализации возможностей, объективно заключенных в разуме, для самоутверждения и самореализации индивида. Подчеркну, избегая тумана антропосоциогенеза, что, в конечном счете, разум приводит к формированию самосознания и «Я» человека, без которых невозможно возникновение и собственно человеческого общества. Именно с таким обществом, а не стадиями его становления, связан феномен свободы вплоть до сегодняшнего дня.

Столь же определенной и признанной является формула «Жить в обществе и быть свободным от общества, нельзя». Из нее, в отношении свободы можно сделать самые различные выводы. Например, о том, что свобода человека невозможна в принципе, что свобода может быть относительной, или, что свобода возможна вне социума, за пределами реального общества. Поэтому, исходя из того, что современное развитое общество дает множество примеров отсутствия свободы человека в нем, чем подтверждается абсолютная зависимость человека от необходимости, можно утверждать, что свобода невозможна в принципе. Никакая социализация ребенка в обществе любого типа и любого уровня развития не может привести к формированию свободного человека. Свобода – это иллюзия, создаваемая человеком для самоуспокоения, для комфортности существования среди себе подобных, это не нечто реально существующее, а психологическая черта человека. Свобода – это не некое волшебное средство, которым можно обладать как вещью, это – дух, это состояние человека, а не

субстанция, разлитая во вне. Свобода – это изобретение человека, это – его бунт против общества.

Поэтому, вполне определенную формулу «жить в обществе и быть свободным от него, нельзя», вполне можно заменить еще более жестким: «жить во Вселенной и быть независимым от нее, невозможно». По сути, это утверждение констатирует абсолютную невозможность свободы для человека, что и выражается понятием «несвобода», или что, то же самое, понятием «необходимость».

Отдельный человек и общество, совершенно определенно, всегда противостояли друг другу. Гармония между ними всегда была недостижимым идеалом. И всегда общество диктовало отдельному человеку свои условия, устанавливало для него нормы и правила общежития, определяло иерархию ценностей. У человека не было выбора, а значит, не было никакой свободы.

Вполне определенную попытку осуществления подобной модели общества предпринял Платон, положивший в его основу примат общего над единичным. Платон считал, что главным, определяющим должно быть общество, его величие и мощь. Именно они определяют этим счастье всех граждан, которые во имя общего блага могут быть лишены многих своих прав, в том числе права на свободу. Именно поэтому модель общества получилась у Платона утопической и по своей сути была «военно-казарменным коммунизмом».

Нужно отметить, что платоновское «идеальное государство» не стало предостережением для теоретиков и практиков будущего. Попытки построить совершенное общество были и совсем недавно, в XX столетии, когда в утопической модели «развитого социализма», во имя совершенного общества был принесен в жертву человек и его свобода.

История философии показывает и попытки человека все же вырваться из объятий тотальной необходимости. Это заметно уже в архаическом обществе, когда в условиях жестких табу и предписаний, господства общего (общественного) над частным возникла целая система мифов, сказок, сказаний, в которых человек был свободным

Своеобразный способ избавиться от необходимости, то есть диктата и зависимости внешнего мира, вещей и сохранить свой внутренний мир, человеческое достоинство предложил Диоген, представитель философии киников. Этот способ – «бегство от действительности». Диоген отказался от всех благ цивилизации, жил в бочке, проповедовал аскетизм и считал, что человек должен ограничиться только необходимыми животными потребностями. Последователей у Диогена хватает и сегодня. Сегодня люди все чаще и во все большей степени реагируют на тотальную зависимость от общества, на бесконечную регламентацию их жизни, на свое бессилие перед необходимостью, на потерю своего «Я». Потому «бегство от мира» расценивается ими как благо и обретение свободы.

Еще один вариант решения проблемы свободы дает философия стоиков. Стоики исходят из посылки о том, что между внутренним и внешним миром человека достижима гармония с помощью разума и воли. Они признают, поэтому духовную свободу. Достичь ее может каждый и тем самым приблизиться к свободе телесной. Сама необходимость, считают они, выступает как судьба. Подчинение судьбе является условием достижения свободы, но даже это не дает возможности гармоничного сочетания свободы и необходимости. Поэтому человек должен либо ограничиться свободой духовной, либо, если противоречие между ними непреодолимо, попросту уйти из жизни.

Нельзя не отметить более чем определенное решение проблемы свободы и необходимости в средневековой философии. Благодаря христианству открыта человеческая индивидуальность. Средством ее спасения, перехода в «царство небесное», то есть царство свободы является метафизическая любовь к Богу. Но, такая любовь к Богу означает и вполне осознанную ответственность человека перед ним и людьми. Наделенный Богом разумом, человек сам выбирает свой путь. Путь спасения или гибели.

Следует отметить в Новое время Спинозовское определение свободы, как осознанной необходимости. Такая формула свободы родилась в философии рационализма, убежденного в том, что порядок идей в разуме соответствует порядку вещей в природе.

Однако, вскоре, бурно развивающийся капитализм нанес сильный удар по надеждам рационалистов на гармоническое развитие человека. Гармония между внутренним миром человека и внешним миром его реализации оказалась недостижимой. Капитализм в корне изменил характер человеческого труда, он стал узкоспециализированным и монотонным. Появилось отчуждение, человек лишился целостности и индивидуальности.

С разрушительной силой капитализма начал бороться Кант. Проблему свободы и необходимости он пытался решить через противопоставление культуры и цивилизации. Для Канта человек мог быть только целью, но не средством развития, целостной личностью. Проблему свободы Кант считал возможным решить путем морального совершенствования общества, используя для этого свой категорический императив. По Канту, свобода и необходимость могут существовать в совершенно разных условиях и могут осуществляться независимо друг от друга. Поскольку эмпирический мир - сфера причинно-следственных связей и в нем события подчиняются пространственно-временным характеристикам, то свобода здесь невозможна. Это – царство необходимости. Свобода же – это прерогатива разумной воли. Свобода есть основание для практического разума, творящего подлинную мораль. Свобода существует в мире сущностей, лишенном пространственно-временных отношений. Это уже метафизическая сфера, где наряду с Богом существует и бессмертная душа человека. Без признания свободы, считает Кант, невозможна личная ответственность человека за свои действия, а

признание бессмертия души служит гарантией морального совершенствования и морального прогресса.

Но наиболее сильную и конструктивную критику капитализма дал Маркс. Он рассматривал человека, как универсальное существо, а не как «частичного человека», порождаемого капитализмом. Такой процесс, по Марксу, является предпосылкой отчуждения, причиной которого является частная собственность. Ее же уничтожение является и уничтожением отчуждения труда. А это значит, что происходит «прыжок» из царства необходимости в царство свободы, в котором свободное развитие всех и каждого является предпосылкой свободного развития всех, а труд превращается в первую потребность в жизни. Всеобщее развитие индивидов уничтожит угнетение человека, подчинение его разделению труда. Труд станет всесторонним, исчезнет противоположность между физическим и умственным трудом, между городом и деревней. Впечатляющая картина, нарисованная Марксом, на практике в силу известных причин, тоже не осуществилась.

Итак, свобода связана только с человеком, живущим и действующим в обществе. Но, поскольку гармонии между отдельным человеком и обществом никогда не было, хотя в принципе она возможна, то и реальная свобода человека почти недостижима. Ни совершенствование человека, с одной стороны, ни попытки создания совершенного общества, с другой стороны, не приближают раскрытие феномена свободы. Свобода, действительно обладает многозначностью и неопределенностью, что подтверждают и исследования только что минувшего XX века. Разные авторы обращали внимание на разные аспекты феномена свободы. Н. Гартман считал, что сосуществование необходимости и свободы предполагает закрытый, замкнутый уровень бытия. Он как бы размыкается в высшем измерении, в котором человек становится автономным, несмотря на детерминизм. С этим трудно согласиться, так как человек никогда не является автономным, ибо включен в бесконечную сеть взаимосвязей на всех уровнях во Вселенной.

М. Мамардашвили считает, что свобода – это труд, колоссальное напряжение, совершенствование самого себя и постоянная ответственность. С этим трудно не согласиться, но суть свободы, такая ее характеристика напрямую не раскрывает.

Не перечисляя позиций всех авторов по данному вопросу, отмечу позицию Д. Лукача, который считал, что свобода как сущностная сила человека прямо вытекает из его природы. Свобода неотделима от любой деятельности человека и потому, человек всегда делает выбор, он – «выбирающее существо».

Привлекает и позиция А. Грамши, подчеркивавшего, что человек обладает свободой не полной, раз и навсегда обретенной, а как бы «мерой свободы».

По сути, зависимость человека и от космоса, и от общества – тотальна. Человек не может избавиться от зависимости объективного мира, а вот внутренний мир человека неподвластен этой тотальной необходимости. Свобода человека – это духовная свобода. Кроме этого, человек, в отличие от животных, которые биологически запрограммированы на строго определенный вид жизнедеятельности, является универсальным существом. Он осуществляет различные виды жизнедеятельности, будучи, при этом, включенным в систему материальной и духовной культуры – средства производства, мораль, искусство, творчество.

Человек – существо разумное, его деятельность является целеполагающей. Он ставит цели и предвидит результат их осуществления. Цель является внутренним мотивом человеческой деятельности, обуславливает способ и характер действий человека. Связь природы и человека – генетическая, что обуславливает зависимость человека от объективной необходимости, но, она же, дает и возможности проявления его свободы и творчества. Человек осознает эти возможности и делает свободный выбор наиболее подходящих из них.

Предметом философской антропологии является свобода именно каждого отдельного индивида. Нельзя сводить индивидуальное к социальному, так как сама социальная философия может рассматриваться как теория общества, а не теория отдельного индивида. Такому индивиду вовсе не обязательно знать теорию общества в целом, его структуру и закономерности для того, чтобы осуществить тот или иной акт выбора. Это же касается и хорошо известного положения о том, что свобода – это познанная необходимость, так как им не охватываются все возможные проявления свободы человека.

Познанная необходимость и знание дела – достаточно узкие границы для свободы. Свобода – явление более широкое. Кроме этого, свобода обусловлена познанием необходимости, но и не обусловлена им. Она опирается на разум, но она же и игнорирует его. Она считается с объективными обстоятельствами и одновременно отбрасывает их требования. Свобода обусловлена познанием необходимости. Так, свобода современного человека объясняется познанием экономических законов, выступающих как необходимость. Однако, свобода может быть и не обусловленной необходимостью. Это значит, что человек может выбирать и не основываясь на том, открыты или нет законы экономики.

В целом, свобода – это субъективное чувство степени независимости человека от внешних и внутренних обстоятельств на том или ином этапе своего пребывания в этом мире. Свобода, по своей сути, это выбор. Но, в конечном счете, делая выбор, личность выбирает себя и этим созидает себя, реализуя смысл своего существования. Отмечу, что сделать это в условиях XXI века чрезвычайно сложно. Феномен свободы сегодня воспринимается

по-другому. Дело в том, что объективно, на современном этапе развития социума возник ряд факторов, не учитывать которые просто невозможно.

Человек сегодня в полной мере испытывает противоречивое влияние последствий научно-технической революции. Колоссальнейшие достижения науки и техники, с одной стороны, обусловили невиданные темпы развития общества и человека, дали невиданные для них возможности совершенствования и развития. Но, с другой стороны, именно наука и техника породили глобальные проблемы, в условиях которых ни общество, ни отдельный человек попросту не умеют жить. Колоссально изменился сам человек, превратившись в несвободное одномерное существо. Актуальным стал вопрос о моральной деградации человека. Мерилом ценности человека стали только материальные факторы, главным, всеопределяющим среди которых, является наличие денег. Духовные ценности ни обществом, ни современной элитой не воспринимаются всерьез и фактически не играют никакой роли в обществе.

Капитализм максимально бюрократизировал и стандартизировал всю общественную жизнь. Человек представляет для бюрократа интерес только как источник наживы. Человек со своим «Я», со своими проблемами, потребностями, страхами, интересами, ему не нужен. Часто негативное воздействие на человека оказывают средства массовой информации. Человек не имеет никаких возможностей влиять на их работу. Человек испытывает ежедневное давление рекламы, которая заставляет его быть не самим собой. Человек подвержен постоянным нервным стрессам, срывам, фобиям. Возможности биологической адаптации человека к среде обитания оказались не безграничными.

Философия давно обратила внимание на все эти явления, и они дали ей основание пессимистически оценить перспективы свободы в современном постиндустриальном обществе. Например, экзистенциализм считает, что человек и общество – антагонисты. Человек не может рассчитывать на общество, так как оно может дать только свободу «от» и не понимает ее подлинной сути. С другой стороны, философия экзистенциализма правильно ориентирует исследователей на учет решающей роли субъективности в понимании свободы.

Необходимость, то есть совокупность внешних природно-космических и социальных факторов, всегда преломляется и действует через субъективность человека, через его внутренний индивидуально неповторимый мир повседневности. Человек потому и является человеком, что неотделим ни от общества, ни от природы и занимает в них вполне определенное место, понимает степень и особенности своей зависимости от них. И он постоянно стремится к уменьшению такой зависимости, проявляя при этом активность.

С другой стороны, человек обладает определенными знаниями, жизненным и профессиональным опытом, волей, желаниями и потребностями, возможностями, то есть, субъективностью. И в ней не может

не быть определенной системы ценностей, влияющей на все ее компоненты. Такое взаимодействие зависимости человека от природы и общества с его субъективностью формирует и открывает сами способы самоутверждения и самореализации личности, например, через труд, мораль или творчество. А если это так, то можно сказать, что субъективность, по своей сути, является внутренней активностью индивида, включающую в себя сознание и самосознание, чувственность и волю. Сама же свобода выступает для человека, прежде всего, как субъективное ощущение сделанного выбора с последующей его реализацией, вплоть до свободы творчества.

Замечу, при этом, что обязательным условием качества выбора, является его самостоятельность, независимость от внешних обстоятельств. Кроме этого, следует учитывать, что свобода определяется не только рациональным в человеке, но и такими элементами субъективности человека, как эмоции, воля, интуиция.

Однако, человек по-разному ведет себя в условиях постоянного давления факторов необходимости внешней среды, то есть природы и общества. Человек может не принимать их, считая чуждыми себе. Но, когда он понимает и принимает их, то тем самым превращает внешнее во внутреннее. Но, чаще человек не верит в свою возможность повлиять на необходимость, тем более переделать ее. Причина – в заниженной самооценке, неумении избавиться от предрассудков. В результате – позиция наблюдателя, социальной пассивности, отказ от всякой ответственности. Так формируется двойственный человек, создающий свой иллюзорный внутренний мир, в котором ему комфортно и в котором он «свободен» А это означает отказ от внутренней свободы, то есть отказ от активности, готовности бороться, отказ от риска, от защиты и отстаивания своих интересов. Поэтому общество заинтересовано во внутренне свободных людях, так как они не пасуют перед различными, даже очень сложными проблемами и обеспечивают его развитие по пути прогресса.

Вывод. Жизнь человека невозможно отделить от внешней природно-космической среды, то есть необходимости. Но внешние обстоятельства зависимости человека от необходимости очень разнообразны. Они дают человеку самые разные возможности действия. И человек делает выбор. В конечном счете, этот выбор обуславливается ценностными ориентирами, смыслом и направленностью жизни. Именно связь свободы с ценностными ориентациями человека и его приобщение к общечеловеческим ценностям как определенному состоянию объективного духа, способствует преодолению дисгармонии свободы и необходимости. Но, свобода может выступать и как самоопределение человека, как самодетерминированность. Человек строит себя сам, он способен быть и оставаться причиной самого себя. Итак, и сегодня идея свободы во многом остается неопределенной и многозначной и решение этой проблемы – впереди.

Список литературы: 1. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. – Изд. «Наука». – М., 1973. – 534 с. 2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. - М., «Мысль», 1977. – 471 с. 3. Ж.П. Сартр. Экзистенциализм – это гуманизм.// Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 319 – 344.

Поступила в редколлегию 25.03.08

УДК 1:316.3

О.М. КУЗЬ, канд. соціол. наук, доцент

ПОЛІТИЧНА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

В статті досліджується вплив політичного на соціальне в онтологічному та аксіологічному ракурсах. Здійснено висновок про те, що політична інституціалізація соціальної реальності може бути розглянута як розвиток соціально-політичних форм і засобів організації життя соціума, що має на меті – встановлення соціального порядку, який забезпечуватиме стабільні мережі соціальної взаємодії. Соціальні інституції конституують соціальний порядок як есенцію політичної реальності.

В статье исследуется влияние политического на социальное в онтологическом и аксиологическом ракурсах. Делается вывод о том, что политическую институционализацию социальной реальности можно рассматривать как развитие социально-политических форм и способов организации жизни социума, имеющее сквозную цель – установление социального порядка, который обеспечивает стабильные сети социальных взаимодействий. Социальные институты конституируют социальный порядок как эссенцию политической реальности.

The political influence on the social in the ontological and axiological aspects is considered. The conclusion is being made that the political institutionalization of the social reality may be considered as the development of the socio-political forms and means of life organization of the society having the through goal that is the establishment of social order which ensures stable nets of the social interactions. The social institutions constitute social order as the essence of political reality.

Актуальність теми дослідження. У практичному плані вкрай важливо бачити ті чинники, що обумовлюють політичну інституціалізацію соціальної реальності, оскільки їх історична комбінація на конкретному етапі соціального процесу здатна задати йому відповідний вектор. Тому їх треба виявляти, аналізувати, враховувати для того, щоб невловима у змінах соціальна реальність не підносила сюрпризів у вигляді революцій. Разом із тим, у гуманітарному дискурсі наразі склалася певна традиція, що позиціонує політичну реальність як окремий шар соціальної реальності, що функціонує за власними законами, а її прояви не виходять за межі політичного. Внаслідок такої тенденції політичне постулюється як предмет політичних розвідок, що є надто окремішнім щодо соціальної реальності в цілому, тож вивчення впливу політичного на соціальне займає маргінальні позиції в сучасних соціально-філософських і політичних дослідженнях.

Виходячи з вищезазначеного, *метою даної статті* є дослідження впливу політичного на соціальне в онтологічній та аксіологічній площині. Відповідно, *об'єктом дослідження* постають політичні процеси, що конституують соціальну реальність.*

Ступінь розробленості проблеми. Починаючи з класиків філософської думки, взаємодія власне соціального й різних його складових розглядалася в різних площинах з різними акцентуаціями. Так, К. Маркс наголошував на первинності економічної сфери, відносно якої решта (і соціальна, і політична) були, на думку філософа, похідними. М. Вебер обстоював первинність чинників духовності, культурного середовища, що формує інші суспільні відносини. У дихотомії „політичне — соціальне” більш дослідженим залишається вплив соціального на політичне, зворотний зв'язок зазвичай залишається поза увагою дослідників. Наголошуючи на тому, що соціальна реальність у своїй процесуальності постає політичною реальністю, доцільною й евристичною видається концептуалізація політичної інституціоналізації соціальної реальності, що передбачає ретельне дослідження чинників означеного процесу та його наслідків.

Амбівалентність соціальних феноменів у процесуальності їх буття й обумовлена цим фактом реверсивність соціальної реальності примушують урахувувати, насамперед, екзистенціальні потреби як детермінанти політичного процесу. Це пов'язано з тим, що за ними стоять неусувні онтопотреби, що проявляються на інституціональному рівні залежно від конкретної історичної, соціальної та предметної ситуації у вигляді інтересів, сутнісне оформлення яких відбувається у політичному, точніше, соціально-політичному, процесі — у процесі становлення соціальності. Можна сказати, що відправною точкою цього процесу є онтопотреби, а кінцевою — інтереси як підґрунтя цілєдосягнення. Оскільки між онтопотребами й інтересами знаходяться два рівні соціального опосередкування, соціально-політичний процес багато в чому ірраціональний, його цілі можуть бути задані уявними інтересами, що підтверджує трагізм історії людства. Якщо розуміти політику як соціальний феномен, що має багаторівневу організацію та реверсивність цілей і засобів всередині, то поняття „особиста вигода” й „суспільні справи”, що так часто протиставляються, стають комплементарними. Це не виключає, звісно, домінування одних інтересів на шкоду іншим, але в цілому стає особисто вигідним мати систему соціального ладу, де індивід може жити не одним днем, а об'єктивно оцінювати свої життєві шанси, планувати майбутнє, визначати стратегію й тактику свого буття. Так, А.І. Демидов пише: “Ще один чинник, що вирішально впливає на ступінь упорядкованості політичних відносин, — динаміка соціальних інтересів різних рівнів загальності. Саме в забезпеченні їх гармонійної взаємодії полягає найважливіше значення політики. Історичний досвід переконує в тому, що деформація політичних відносин виникає кожного разу, коли заперечується специфіка, автономність інтересів різних рівнів загальності. ...Поєднання

суспільного і приватного може відбуватися не на шляхах самозречення й абсолютизації одного та ігнорування іншого, а на основі формування чітких уявлень про реальну ієрархію та сполученість інтересів. ...Формування реального, а не ефемерного, уявного політичного ладу ґрунтується на наявності в різних політичних сил спільних корінних інтересів і необхідності співробітництва в їхньому захисті (конституціоналізм)” [3, с. 146].

Можна сказати, що крізь всю історію філософської та соціально-політичної думки можна простежити ідею про базисний характер потреб як у низці чинників, що обумовлюють поведінку індивіда, так і в процесі розгортання соціальності. У той же час, закономірним наслідком розвитку капіталізму є збільшення автономності індивіда, ступеню його свободи. Рух із „царства необхідності” супроводжується розширенням можливостей, а, отже, і інтересів людини, чим вона й покладає сферу своєї свободи. Це, власне, і відображено у ширшому використанні поняття „інтерес” для осмислення суті соціально-політичних процесів суспільства на протигагу проникненню в потребу природу соціуму (детальніше див. [8, с. 144-168]). Якщо за часів античності йшлося здебільшого про інтереси певних соціальних груп, про „суспільні інтереси”, то в період розвитку капіталізму акцент починає переноситись на „приватний інтерес”, що стає відправною точкою соціально-політичного аналізу. Так, в європейську політичну думку ввійшли принципи номіналізму, які містять пріоритет індивідуального інтересу, ризик індивідуального самовизначення й право вільно змінювати групову приналежність [10, с. 232].

Історична тенденція автономізації індивіда обумовила перехід соціально-гуманітарних наук від переважного вивчення об’єктивних чинників суспільного розвитку до вивчення чинників суб’єктивних. „Те, що термін „соціальна цінність” зустрічається набагато частіше, ще раз підтверджує тенденцію переходу соціології нарівні з філософією до проблем ціннісного (етичного) характеру” [5, с. 32]. Розширення аксіологічного підходу до аналізу соціальних явищ відсуває на другий план експлікацію понять „потреба” та „інтерес” як основних детермінант соціальної поведінки особистості. Даному підходові притаманна аксіоматичність відносно цих категорій, у ньому вони присутні у „знятому” вигляді. Але завжди необхідно пам’ятати реверсію потреб і цінностей, тобто, з одного боку, послідовний процес перетворення цінностей на інтереси, а інтересів — на потреби. З іншої — варто мати на увазі, що в „синтезі потреб і цінностей потреби виявляються більш потужною силою” [4, с. 192]. Ця реверсія надає змоги досягнути значну роль ідеології в соціально-політичному розвитку, її вплив на процеси соціальної детермінації в цілому.

На ціннісному аспекті потребової взаємодії слід зупинитися окремо через те, що він виражає ціннісний рівень соціальної реальності, а також через те, що він конститується цілою низкою опосередкувань. Це призводить до розриву іманентного й трансцендентного, зв’язок яких інколи

„уявляється недосяжним” [1, с. 13]. Стає реальністю можливість відриву цінностей від сутнісних потреб, при цьому ціннісний аспект в онтологічному плані є потребою (див. [9, с. 257; 2, с. 46]). Тому аксіологічний підхід має самостійне значення для соціально-гуманітарного знання. Поза ним неможливо вирішити питання про роль і місце свідомості у процесі потребової взаємодії та формування інтересів, питання про специфіку усвідомлення людьми своїх дійсних потреб та інтересів, питання про співвідношення в них об’єктивного й суб’єктивного. Фокусується ж він, як нам бачиться, в ціннісному ставленні людини до своєї потребової взаємодії зі світом.

Характерним є те, що народження та еволюція ціннісних ідей і уявлень були пов’язані зі становленням полісної організації соціуму, де вирішальну роль відігравали, як про це пише В.І. Плотніков, „цілі й орієнтації індивідів, безпосередньо залучених до життя соціуму й вимушених постійно визначати його долю й долю тимчасових політичних союзів” [7, с. 6]. Теоретичні орієнтації античної думки, у свою чергу, визначало головне питання — „питання про те, що слід розуміти під Благом — чи то Вище Благо, чи Благо як таке, чи те, що практично є найбільш корисним і піднесеним...” [7, с. 7]. Важливим постає те, що якби ми визначили часову розмірність ціннісного рівня як „майбутнє-з-для-минулого”, то В.І. Плотніков у своєму визначенні аксіології також „ухопив” усі часові модальності. Він визначив аксіологію як „учення про форми та способи ціннісного проектування людиною своїх життєвих спрямувань у майбутнє, вибору орієнтирів для наявного життя й виправдання чи засудження минулого „іншого” й загальнозначущого” [7, с. 5].

У запропонованій нами класифікації аксіологія виражає онтологічну потребу в топосі, будь-яке місце у соціальному просторі має дистанцію відносно інших топосів, тому вибір людиною свого місця у світі неможливий без оцінки структур, умов, ресурсів, своїх здатностей і можливостей. В існуючих структурах еталонами виступають типізовані „сітки людських смислів”, які дозволяють людині орієнтуватися в соціальному просторі, обираючи певне місце в ньому, вона приймає й відповідну систему цінностей, а з нею і образ життя.

Наш підхід до розуміння потреб дозволяє зробити висновок, що модуси онтопотреб у топосі можуть забезпечувати і нормальне функціонування суб’єкта, коли вони не блокують реалізацію решти онтопотреб (у такому випадку кажуть — він на своєму місці), і руйнувати його суб’єктну сутність, коли це відбувається. Неодмінною умовою в даному випадку є самодовліюче значення модусів. Але якщо сприйняття, засвоєння цінностей інших суб’єктів не руйнує єдність онтопотреб, то змінюється сутність суб’єкта й онтопотребі знаходять відповідний їй сутнісний прояв. Цим визначається і значення цінностей: наявність у них онтологічного підґрунтя робить їх неодмінним компонентом, атрибутом соціальної діяльності, котра є цілепокладаючою,

селективною. Тому не випадково питання про цінності поставало неодмінною складовою будь-якої значущої філософської і соціологічної системи, в особливості тих, де спеціально вивчалися проблеми людської діяльності. Оціночне ставлення, тобто відбір якостей і явищ дійсності, необхідних людині, представляє обов'язковий і при цьому початковий момент усілякої діяльності. Саме в процесі оцінки, що постійно відбувається щодо явищ дійсності, особливо наочно проявляється як відносна самостійність цінностей, так і можливість їх суб'єктивної інтерпретації.

Однак загрозу органічній цілісності політичної реальності несе відносна самостійність як цінностей, так і потреб та інтересів, що їх покладають, оскільки вони належать до різних рівнів буття соціальної реальності. Багаторівнева система соціального опосередкування зазвичай призводить до того, що в нас можуть сформуватися цінності, не пов'язані з сутнісними потребами, як, втім, можуть не поставати цінністю й наші сутнісні потреби. Тому частіше цілісність політичної реальності забезпечується не органічними, а механічними процедурами, де ключову роль відіграє влада з усією сукупністю репресивних м'єр. Відносна стабільність досягається через формування соціально-політичних інститутів, покликаних (в ідеалі та в теорії) забезпечити виявлення й узгодження потреб та інтересів легальних учасників політичного процесу. Але на практиці їх недовершеність призводить до того, що латентні суб'єкти чинять інколи вирішальний вплив на прийняття політичних рішень. Тому інституціоналізація самої політичної реальності і в практичній, і в теоретичній площині завжди пов'язана із зіткненням інтересів та ідей. Вони подаються побутовій свідомості через ідеологію як безумовні цінності, позбавляючи тим самим суб'єкта історичних альтернатив, відчужуючи його від реальних умов його буття, що диктують йому інші потреби, аніж нав'язані репресивними цінностями. Для того щоб забезпечити пріоритет органічних підвалин політики перед репресивними, інституціоналізація політичної реальності повинна розглядатися гранично широко. І якщо у практичному плані це проявляється, зокрема, в політизації соціального життя, у, багато в чому стихійному, пошуку оптимальних форм соціально-політичної взаємодії, то належного теоретичного осмислення ця проблема не знаходить, про що свідчить високий рівень соціального насилля на початку нового тисячоліття.

Зазначені особливості взаємодії суб'єкта з дійсністю визначають суттєву особливість соціальних процесів у цілому. Вона полягає в тім, що в силу активності соціальних суб'єктів, здатних тією чи іншою мірою адекватно усвідомлювати суть процесів, що протікають, співвідносити те, що відбувається, зі своєю системою потреб і цінностей, соціальні (а тим більше, політичні) процеси завжди є альтернативними, як би політики не намагалися довести зворотнє (альтернативи реформі немає!).

У соціальній реальності формування й усвідомлення потреб виступатиме двоєдиним процесом у разі, якщо цей процес визнати виключно

раціональним. Проте у політичній дійсності ірраціональну складову неможливо подолати, і ми „раптом” відкриваємо, що світ навкруги й ми самі стали іншими. Перетворення номінальних суб’єктів політики через реалізацію притаманної їм суб’єктності на дійсних суб’єктів не може протікати поза раціоналізацією політичного процесу. Тому детермінація соціально-політичного процесу потребами та інтересами соціальних суб’єктів прямо пропорційна ступеню їх усвідомлення. Оскільки на інституціональному рівні потреби завжди постають у формі інтересів, то важливості набуває розуміння механізму їх усвідомлення. Об’єктивна складність процесу усвідомлення потреб і формування інтересів диктує необхідність зосередити зусилля на науковому підході до вирішення цього питання.

Включення людини до ширшого соціального контексту потребує від неї високої загальної культури, постійної ситуативної оцінки й розуміння наслідків своїх дій. Це тим більше необхідно зараз, коли політична реальність створює все більше каналів, якими реалізується потенційність соціальності, і вона набуває нових властивостей. Суттєвим чинником стабільності при такій динаміці починає виступати активістська політична культура, в якій суб’єкт усвідомлює своє місце і роль у певній соціальній системі, орієнтуючись при цьому на систему в цілому; реалізуючи свою суб’єктність, він не повинен руйнувати суб’єктність інших легітимних учасників соціально-політичного процесу. Тому особистості потрібен відповідний рівень культури й моралі, щоб вона, усвідомлюючи свою приналежність до однієї соціальної групи, не протиставляла себе іншим, свої функціональні інтереси не підмінювала дисфункціональними й інтегрувала перші через політичну систему в суспільство. У цілому, сутність політичної системи повинна виражатися, насамперед, у легітимації влади та в узгодженні інтересів як легальних, так і легітимних соціальних суб’єктів, що повинно стати підвалиною політики громадянської згоди в суспільстві. Це сприятиме укріпленню соціального ладу й не дозволить організаційно-структурним формам політики набувати самодовліючого значення, забезпечивши, тим самим, природний розвиток інституціональних засад і політики, і всього суспільства.

Проте, як відомо, соціальні інститути фокусують не абстрактно досягнуті спільні інтереси: процес інституціоналізації завжди пов’язаний з виникненням „більш конкретних форм спільного інтересу, довкола якого можуть об’єднуватися громадяни, виробники й утворювані ними численні групи” [6, с. 67]. Це призводить до того, що процес політичної інституціоналізації соціальної реальності є вічно новим. У сучасній теоретичній інтерпретації він постає як взаємодія (конфлікт) громадянського суспільства й держави, що утверджують свою суб’єктність через формування й підтримання легітимного соціального ладу.

Вищезазначене дозволяє дійти **висновку** про те, що політичну інституціоналізацію соціальної реальності, тобто реальність політичну в надсуб'єктній площині можна подати як розвиток соціально-політичних форм і способів організації життя соціуму, що має нарізну мету — встановлення соціального ладу, який забезпечує стабільні мережі соціальних взаємодій (інституцій). Соціальні інституції конституують соціальний лад як есенцію політичної реальності.

Примітки: * Принаймні на теоретико-філософському рівні розгляду буттєвих засад соціального й політичного. Стосовно політологічних досліджень більш практичного штибу, дійсно, часто розглядається вплив політики на соціальну сферу, однак це ніяким чином не торкається теми даного дослідження.

Список літератури: 1. *Гайденко И.И.* Аксиология // Современная западная философия. Словарь. – М.: ТОН – Остожье, 2000. – С. 12-14. 2. *Давидович В.Е.* Теория Идеала. – Ростов-н-Д.: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. – 184 с. 3. *Демидов А.И.* Порядок как политическая ценность // Полис. – 1992. – № 3. – С. 145-148. 4. *Здравомыслов А.Г.* Потребности, интересы, ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с. 5. *Кабыша А.В., Тульчинский М.Р.* Парадигма отечественной социологии в зеркале нормативной лексики ИНИОН // Социс. – 1991. – № 9. – С. 22-37. 6. *Крозье М.* Основные тенденции современных сложных обществ // Социально-политическая жизнь. – 1992. – № 6-7. – С. 64-68. 7. *Плотников В.И.* Аксиология // Социальная философия: Словарь. – М.: Академический проект, 2003. – С. 5-13. 8. *Прохоренко Ю.И.* Политическая реальность: очерки социально-философского исследования. – Хабаровск: Изд-во Хабар. гос. техн. ун-та, 2002. – 279 с. 9. *Тугаринов В.И.* Избранные философские труды. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с. 10. *Философия власти.* – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 271 с.

Надійшла до редколегії 25.09.07

УДК 658.01

С.О. РАЗУМОВСЬКИЙ, канд. екон. наук, доцент

ЛЮДИНА ЯК БІЗНЕС-ФАКТОР В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ КУЛЬТУРІ

У статті автор на прикладі готельної індустрії розглядає людину як бізнес-фактор сучасної економічної культури, аналізує залежність економічного розвитку, добробуту від майстерності підбору кадрів і якості обслуговування.

В статье автор на примере гостиничной индустрии рассматривает человека как бизнес-фактор современной экономической культуры, анализирует зависимость экономического развития, благосостояния от мастерства подбора кадров и качества обслуживания.

In the article the author is considering the man as a business factor of the modern economical culture using the example of hotel industry, he also analyses the dependence of the economical development, well-being on mastery of recruitment and the quality of service.

Актуальність проблеми. Сьогодні реальна економічна культура людини виявляється практично у всіх сферах життєдіяльності людей. Настав

час ініціативного пошуку ефективності суспільного виробництва, активізації людського фактору. Зрозуміло, що світогляд людей формується через господарську діяльність, що економіка – це не лише виробництво матеріальних благ, але і виробництво суспільної свідомості, і економічної в першу чергу. Назріла необхідність переосмислення соціальною філософією методологічних основ взаємовідносин суб'єкта і об'єкта в соціальному бутті, їх безпосередніх і опосередкованих взаємовпливів один на одного, в тому числі в умовах ринку, що розвивається. Соціально-філософський аналіз переконує, що теорія господарства не може базуватись лише на економічних постулатах, вона за необхідністю вбирає в себе все якісне розмаїття суспільного, технологічного та іншого знання.

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз значного масиву літератури показує в той же час, що спроба проникнути в глибини закономірностей економічної культури суспільства не лише може, але й має бути продовжене і підсилене. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень і безліч підходів до пояснення видів культури, аналіз наукової літератури показує, що дослідження в даній сфері зберігають фрагментарний характер, не претендуючи на цілісність і відображення феномену економічної культури, не маючи системної картини глибоких і всебічних змін в поведінці людини під впливом на неї законодавчої, політичної, виконавчої властей в умовах переходу країни до ринкових відносин.

Мета даної статті - проаналізувати людину як бізнес-фактор, на прикладі готельного бізнесу, розкрити міру освоєння людьми сформованих знань в сфері економіки, рівень оволодіння економічними знаннями і категоріями, розуміння дії існуючих виробничих відносин в суспільстві, усвідомлення свого місця і ролі в справі реалізації економічних концепцій, виявити моральну спрямованість економічної культури в ринкових умовах та її формування під впливом ринку з пошуком оптимальних шляхів переходу країни до цивілізованої ринкової економіки, зокрема зміни в існуючих виробничих відносинах у суспільстві, усвідомлення свого місця і ролі в діяльності окремої сфери виробництва і споживання.

Роль кваліфікованого персоналу завжди була основною складовою в діяльності будь-якого підприємства. З кожним роком розвиток ринкових відносин в нашій країні, поява нових підприємств і фірм загострюють конкуренцію. Особливо гостро конкуренція відчувається в галузях, які швидко розвиваються, таких як сфера послуг, торгівля, будівництво. Останнім часом не лише в столиці, але і по всій Україні відкриваються торгові центри, ресторани та інші розважальні заклади. Клієнт стає більш розбірливим у виборі того місця, де провести час і витратити грошові кошти. Компетентний і ввічливий персонал банку, дорогого магазину, готелю або просто кафе, достатньо сильно впливає на те, чи повернется покупець до вас ще раз. Останні десятиліття стали серйозним випробуванням для громадян, за досить короткий термін вимагалось повністю змінити менталітет від

радянського до жорстко-капіталістичного. Багатьом це здавалось не під силу і давалось важко. Але, мабуть, іншого шляху для України не існує, зароджена нова економіка в першу чергу орієнтує на клієнта.

Україна має величезний потенціал розвитку, одним з напрямків якого може стати індустрія гостинності. Як відзначають дослідники українського етносу, українцям властива гостинність як ментальна характеристика. З кожним роком в Україну збільшується потік туристів, особливо в Карпати і Крим. В таких умовах стає необхідним підбір і навчання персоналу сфери гостинності. Тим більше, що ВНЗ, які ведуть підготовку спеціалістів в цьому напрямку дуже мало. Кожний співробітник готелю повинен розуміти, що в нього може не бути іншого шансу викликати позитивне враження. Успіх готельної справи прямо пропорційний кількості гостей, які повернулись до готелю ще раз. А тому, в сфері обслуговування кадри дійсно вирішують все.

Перш ніж розглянути питання підбору і розстановки кадрів всередині готелю, а також вимоги до тих або інших посад, необхідно сказати декілька слів про феномен людського фактору в готельному бізнесі. Цей феномен ось вже декілька десятків років складає предмет аналізу спеціалістів, чие завдання – забезпечити підвищення продуктивності праці в готельній сфері. Причина подібного інтересу проста ? власники готелів встигли на особистому досвіді переконатись, що в сфері обслуговування дійсно все вирішують кадри. Стикаючись з клієнтом на всіх стадіях формування і споживання готельного продукту, персонал готелю в кінцевому рахунку визначає, яке враження справить готель на гостя, чи захоче він знову зупинитись в цьому готелі або надасть перевагу підприємству конкурента. Крім того, від роботи персоналу буде залежати, яку оцінку дасть клієнт готелю в розмовах зі своїми знайомими, на основі чого останні будуть робити власні висновки. Таким чином, від сьогоднішньої роботи персоналу залежать завтрашні прибутки готелю. Ті директори і власники готелів, які робили ставку на технічну досконалість будинку готелю і оснащення його номерів і “забували” про підбір і підготовку відповідних спеціалістів, не могли досягти очікуваних результатів прибутковості підприємства. Рано чи пізно кадрові прорахунки дають про себе знати падінням коефіцієнтів наповненості готелів і відповідним зниженням показників доходності підприємства. Причому, чим вище конкуренція, тим швидше проявляються негативні фактори і тим значніший збиток.

Незважаючи на очевидність взаємозв'язку людського фактору з результатами економічної діяльності готелю, неможна сказати, що кадрове питання відразу стало за своєю значущістю центральним, відтіснивши на другий план інші аспекти, визначаючі фінансову результативність готельного бізнесу. Наївно було б вважати, що в готельному бізнесі діють інші, більш гуманні, аніж в інших сферах ділової активності, закони. Тут так само, як і в інших галузях, панує правило “розумного егоїзму” згідно з яким бізнесмен враховує інтереси клієнта настільки, наскільки це йому вигідно. Безумовно,

що далеко не відразу був досягнутий цивілізований компроміс між власником готелю і його клієнтом, коли останній дійсно став сприйматись як бажаний гість, від якого залежить добробут всього підприємства в цілому і кожного співробітника окремо

Саме така зміна у ставленні до клієнта зумовила сучасний стан справ, ставлячи успіх у конкурентній боротьбі в пряму залежність від міри задоволення гостя якістю наданих послуг. Звідси і те підвищення уваги до персоналу, зайнятому безпосереднім обслуговуванням клієнтів. Продовжуючи аналіз взаємозв'язку якості обслуговування і проблеми людського фактору в готельній індустрії, можна сказати, що дискусії з приводу ролі персоналу у підвищенні продуктивності праці у готелях виникли одночасно з проявом спеціалістами готельного маркетингу інтересу до проблеми якості готельного обслуговування. Причому поглиблене вивчення цього питання показало, що ці проблеми взаємопов'язані.

Соціально-історичний аспект формування сучасного ставлення до кадрової проблеми уже розглядався дослідниками. Серед методів, які застосовувались протягом останніх двадцяти років і продовжують використовуватись в цій сфері ділової активності до нинішнього часу, відзначають дві основні групи. Перша – технічні прийоми, спрямовані на стимулювання споживчого попиту, друга – організаційно-управлінські методи, пов'язані зі зменшенням інвестиційних ризиків шляхом запровадження нових форм управління. Друга група методів найтіснішим чином пов'язана з темою даної статті, а саме з роллю людини як бізнес-фактору в господарській сфері. У контексті розглянутого питання роль персоналу отримує різне звучання: з одного боку ? якість обслуговування і ефективність всіх виробничих процесів залежать безпосередньо від виконавчої майстерності співробітників, зайнятих виконанням певних операцій. З іншого боку, неможна не відмітити високу значущість оперативного управління цими виробничими процесами, які проявляються в підвищенні уваги до питань готельного менеджменту. Таким чином, розглядувана нами проблема набуває подвійного звучання, розпадаючись на взаємопов'язані категорії – мистецтво керівництва і виконавчу дисципліну, створюючи управлінські стратегії і напрацювання практичних навичок обслуговування.

Констатація факту, що кадровим питанням в готельному бізнесі приділяють сьогодні підвищену увагу, як і вияв взаємозв'язку кадрових питань і проблем підвищення ефективності і якості, ще не пояснює причину такого інтересу. Його коріння слід шукати у впливі зовнішніх факторів, основних рушійних силах всіх великомасштабних змін, які готельна індустрія перетерпіла раніше і буде перетерпівати у майбутньому.

Дійсно, зміни в технологіях виробництва, удосконалення транспорту і засобів комунікації, які відбулись протягом останніх двох-трьох десятиріч років, зробили революцію, наслідки якої можна зіставити із впливом на

повсякденне життя індустріальної революції XVII-XVIII ст., а задовго до того – переходу первісних кочових племен до осілого життя і культурного землеробства.

Загальним у цих всіх явищ є те, що зміни на рівні виробництва предметів споживання призводили до розширення комунікативних зв'язків між окремими групами виробників. Наслідки останньої технологічної революції ще ширші – вони дають можливість розширити число людей, які беруть участь в управлінні і прийнятті рішень на загальносвітовому рівні. Уже одна ця обставина підвищує значущість людського бізнес-фактора. Реалізація ж всіх можливостей, закладених в нових інформаційних технологіях, виведе, за прогнозами спеціалістів, людське суспільство на якісно нову щабліну розвитку, визначати суть якої будуть слова “знання і майстерність”.

Між готельною галуззю як окремим проявом феномена туризму і останніми технічними змінами в сфері засобів комунікації існує безпосередній зв'язок і залежність. Збільшення мобільності людства стало можливим завдяки появі сучасних засобів транспорту, у першу чергу реактивних пасажирських літаків. Це вивело туристську галузь на одне з перших місць у світовій економіці. Дійсно, для багатьох людей туризм став важливою частиною їхнього життя, а перебування “за межами звичайного середовища існування”, поза залежністю від цілей цього перебування (ділових, культурно-пізнавальних, відпочинку, лікування, відвідування родичів, паломництва тощо) уже не сприймаються як дещо незвичайне. Зростає не лише мобільність, але й обізнаність споживача туристських (і готельних в першу чергу) послуг у питаннях їхньої якості: тут свою роль відіграють як ЗМІ, так і розширений особистий досвід подорожуючих.

В свою чергу, готелі та інші підприємства туристської індустрії можуть розраховувати на підтримку високого споживчого попиту лише за умов постійного удосконалення якості послуг, які надаються туристам всіх категорій.

Пропозиція туристського продукту стає більш різноманітною і індивідуалізованою: сьогодні західний турист здійснює в середньому дві поїздки на рік на відпочинок (взимку і влітку), які доповнюються деякою кількістю ділових подорожей, що сприймаються як неминучий атрибут трудової діяльності. Звичайно клієнти стають вимогливішими до якості і комфорту в місцях тимчасового перебування і до рівня організації поїздки. Конкуренція на ринку готельно-туристських послуг зростає в міру його розвитку і підвищення ступеня прозорості. Під прозорістю ринку в цьому випадку мається на увазі прогрес в сфері інформованості клієнтів про існуючі пропозиції, а також можливість зіставляти ціни на послуги за рахунок інтернаціоналізації деяких національних валют, як-то долар США і євро.

Нові інформаційні технології створюють нові форми організації праці в готельній індустрії, які вимагають від персоналу, зайнятому в цьому бізнесі, більш високої майстерності.

Вільний доступ кожного робітника до постійно оновлюваної інформації вимагає від нього ініціативи в прийнятті рішень по її використанню. В таких умовах ініціатива на місцях заміняє сувору ієрархічність традиційної прийнятих виробничих відносин, вибудовуючи інший, горизонтальний управлінський зв'язок. Це передбачає якісну зміну стосунків всередині готельного підприємства, надаючи виконавцю не лише більшої свободи, аніж це було прийнято до сих пір, але й більшої відповідальності. Збільшена індивідуальна автономія персоналу покликана дозволити будь-якому працівнику швидко й ефективно задовольнити зростаючі запити клієнтів. У такій ситуації ієрархічні командні структури стають перепоною в оперативній роботі, а тому швидко згортаються. В описаних вище умовах сфера компетенції фахівців готельної індустрії значно розширюється, як до речі, і вимоги до них.

Забезпечити налагоджену і свідому роботу колективу готелю – ось мета, до якої прагне будь-який керівник. Командний підхід, довівши свою високу результативність, практично себе вичерпав. Необхідність узгодження особистих цілей кожного співробітника із загальними цілями готелю змусила менеджерів створити нову “філософію” відносин всередині підприємства, яка могла б синтезувати в єдине ціле інтереси його власників і найманих робітників, що традиційно сприймаються як антагоністичні. Можна сказати, що в останні роки в цьому напрямку були досягнуті немалі успіхи: висунувши лозунг “Підприємство – це ми”, власники і управляючі готелями за кордоном змогли так організувати процес обслуговування, що ефективність готельного бізнесу значно підвищився. Новий напрямок в готельному менеджменті отримав широке розповсюдження під назвою “корпоративна культура”. Значущість цього явища для діяльності всього готелю підкреслюється тим фактом, що корпоративна культура включається в маркетинговий план готельного підприємства, який складається з метою забезпечення високих продаж. В широкому розумінні під корпоративною культурою мають на увазі внутрішню виробничу узгодженість дій всього персоналу незалежно від рівня виробничої ієрархії, у загальному вигляді відбиваючи відповідність зовнішніх цільових груп і внутрішніх завдань, які висуваються перед підприємством. На створення корпоративної культури націлена спрямована всередину (на весь персонал) комунікативна стратегія під девізом “Ми працюємо свідомо”. Корпоративна культура означає, таким чином, наявність згоди між вищим керівництвом підприємства і всім персоналом, а, отже створення нормальної робочої атмосфери [1, с. 152-153].

Якщо в тому чи іншому готелі відсутня корпоративна культура, а також між її рядовими працівниками немає взаєморозуміння, в ньому панує атмосфера недовіри і підозри, взаємодопомога виключається, оскільки

основним девізом підприємства стає примітивний лозунг “Кожний сам за себе”. Персонал більш зайнятий інтригами, ніж обслуговуванням клієнтів, які стали заручниками внутрішніх непорозумінь колективу. Неважко передбачити, що на насиченому ринку готельних послуг таке підприємство буде нежиттєздатним. На українському готельному ринку ще залишились організації, які нехтують створенням здорового виробничого клімату. Керівництво таких готелів робить ставку тільки на технічну сторону процесу обслуговування. Чому це стає можливим, показали спеціальні дослідження, проведені фахівцями асоціації “Університет готельного, туристичного та ресторанного бізнесу”, за результатами яких, зокрема, можна зробити ряд висновків: по-перше, однією з причин недостатньої уваги директорів готельного підприємства до кадрових питань є існуючий психологічний бар’єр між керівниками і виконавцями, що створює ситуацію взаємного непорозуміння і недовіри; по-друге, надмірна спеціалізація, яка існує до сих пір в багатьох готелях, ускладнює їхню організаційну структуру, приводить до подрібнення єдиного функціонального механізму на численні ізольовані один від одного служби, в яких часто створюється і культивується власна субкультурна основа, заснована на почутті хибної переваги одного підрозділу над іншим; по-третє, низькокваліфікована рутинна праця і відсутність стимулів для професійного росту знижує інтерес персоналу, зайнятого на нижчих рівнях обслуговування клієнтів, до підвищення продуктивності праці. Прагнучи знайти заміну свідомій добросовісній праці в укріпленні інституту контролю, керівництво таких підприємств отримує в результаті зростання підозри і страху.

Ці висновки спонукають до певних міркувань, оскільки, як показують дослідження, альтернативи корпоративної культури не існує. Спроба замінити внутрішні стимули добре працювати (свідома добросовісна праця) зовнішніми (підсиленням контролю) зазвичай приречена на провал. Разом з тим, проблема створення нормальної робітничої атмосфери безпосередньо переплітається з питанням мотивації персоналу, оскільки тільки мотивовано професіонали, які пройшли спеціальне навчання, можуть переконливо втілювати в реальність стратегію продаж. Іншими словами, персонал готелю повинен бачити за кожною своєю дією певний – негативний або позитивний – вклад в загальний фінансовий результат готельної діяльності.

Не викликає сумніву, що праця в готелі не схожа ні на яку іншу: атмосфера подорожей, натхнення духом романтики далеких країн і міст, островів і гір, ведуть постояльців у відпуску реальність і змушують готельного менеджера повірити у свою чарівність, у можливість продати клієнту не просто номер, а мрію, яка повинна обов’язково здійснитись і тоді напевно вони побажають зупинитись саме в даному готелі. Зазвичай, так і трапляється, але тільки частково. Шкода, але менеджер служби бронювання – не чарівник і не провідник в “сонячний рай”. Він в першу чергу продавець. Учасник комерційного процесу, не більше і не менше. Його завдання –

продати клієнту послуги готелю. Звичайно, товар товару різниця і продати послуги готельного номеру клієнтам, які знаходяться від вас за багато сотень і навіть тисяч кілометрів, легким помахом руки, що показує на стелажі зі зразками “вибирай”, не виходить. В готельному бізнесі, як ні в якому іншому, менеджер-продавець змушений спілкуватись з клієнтом не стільки переконуючи його купити, скільки допомагає визначити бажання і підвести їх під можливості сімейного або корпоративного бюджету. Особливо справедливо це стосовно курортних готелів, які продають не просто послуги розміщення, а відпочинок.

Діалог з клієнтом – єдиний шлях до загальної мети, якою і є організація відпочинку, що найбільш відповідає бажанням і можливостям конкретного покупця.

Висновок. Таким чином, економічна культура людини безпосередньо залежить від її професійної діяльності, від того, як вона займається цією діяльністю, чи підходить для неї та професія, яку вона вибрала. Сьогодні важливість людини як основного бізнес-фактора, що формує модель культури праці, неможливо заперечувати. Економічна культура ставить перед кожною людиною проблему: як змінити навколишнє середовище, щоб удосконалити соціальний стан суспільства. Хоча могутність будь-якої держави розуміється як економічний добробут і благополуччя суспільства, тим не менш її соціальна спрямованість і соціальна ефективність залишаються досить вагомими аргументами на користь діяльності людини.

Економічна культура особистості в умовах ринкових відносин дає значні повноваження в сфері економічної діяльності. Знання економіки потрібні не лише людям, які зайняті у сфері виробництва матеріальних благ. Вони потрібні і тому, хто вирішує питання управління, хто зайнятий у сфері обслуговування. Працювати сьогодні краще, ніж вчора, і завтра – краще, ніж сьогодні – таке завдання поставило життя перед кожним колективом, перед кожним трудівником. Виконувати це завдання в умовах ринку можна лише якщо глибоко і наполегливо оволодіти новітніми методами господарювання, знаннями економії праці, високим і складним мистецтвом управління виробництвом матеріальних і духовних цінностей.

Список літератури: 1. Лесник А.Л., Чернышев А.В. Практика маркетинга в гостиничном и ресторанном бизнесе. - М., 2000. - С. 152-153. 2. Наумова С.А. Культура и экономика. - Томск, 1998. - 96 с. 3. Пономарев Л.Н. Экономическая культура (сущность, направление, развитие). - М.: Мысль, 1987. - 268 с. 4. Фофанов В.П. Экономические отношения и экономическое сознание. - Новосибирск: Наука, Сиб. отд-е, 1979. - 270 с.

Надійшла до редколегії 15.12.07

М.В. БЕЙЛІН, канд. техніч. наук

ТЕХНІКА ЯК СПОСІБ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

В статті аналізується низка філософських концепцій техніки, її еволюція і характерні особливості кожного з періодів розвитку техніки; техніка розглядається у взаємозв'язку з сутністю людини, екзистенціальними і соціальними аспектами її буття.

В статье анализируется ряд философских концепций техники, её эволюция и характерные особенности каждого периода развития техники; техника рассматривается во взаимосвязи с сущностью человека, экзистенциальными и социальными аспектами его бытия.

The article is devoted to analysis of a number of technology philosophic conceptions, technology evolution and characteristic features of every technology development period; technology is viewed in relationship to human's nature, existential and social aspects of human's objective reality.

В самій повсякденності людського буття, в конкретних формах практичного зв'язку людини зі своїми предметами, світ практично перетворюється в "тотальний об'єкт", а людина усвідомлює себе активною істотою і центром Універсаму: обґрунтування свободи волі людини в класичній західноєвропейській філософії, як відомо, пов'язане з уявленнями про світ як тотальний об'єкт. Це перетворення людини в суб'єкт є зворотна сторона її вільного відношення до світу. В логіці цього відношення, образно висловлюючись, античний "фюзис" перетворюються в Природу-кладову. Середньовічне ремесло – мистецтво "техне" – стає раціональною дією, а сама людина перетворюється в Техніка. Це відношення людини в якості Суб'єкта до світу як тотального Об'єкту і знаходить своє вираження в феномені техніки.

Актуальність теми дослідження. В ХХ столітті суттєво змінюються самі механізми соціального буття людини, і відчуження людини виходить за рамки промислового виробництва. В цих умовах вільне відношення людини до світу, відношення до нього, як до тотального об'єкту, само починає носити тотальний характер, охоплює всі форми людської діяльності і спілкування. Саме людське буття перетворюється в тотальний об'єкт. Таємниця демонізму техніки полягає у збільшенні масштабів предметної залежності людини: для індивіда, затиснутого в своєму повсякденному житті механізмами предметної діяльності і світом речей, безособистісними перетвореними формами суспільного життя, інституціональними каналами спілкування, комунікаційними технологіями, різними фантомами соціальної дійсності, техніка перетворюється в "метафізику" людського буття, в єдиний спосіб його існування.

Іспанський філософ Хосе Ортега-и-Гассет вирішує проблему техніки у взаємозв'язку з іншою проблемою – сутності людини. Поставивши питання "що є людина?", Ортега приходять до висновку, що людина – то є "Я", є "Я і

оточуючі мене умови". Але умови ці не вичерпуються природним середовищем існування людини, вони включають в себе і той світ, який вона творить. Хоча людина і органічна частина природи, але визначає її життя не цей факт, а інші властиві тільки їй специфічні якості, які впливають із її сутності, у відповідності з якою вона, згідно Ортезі, є перш за все homo faber. Тобто їй іманентно властиві якості творця, техніка. Створюючи умови і засоби свого існування, вона, на відміну від тварин і предметів, чие буття обумовлено однією лише природою, сама творить себе. Цей процес здійснюється з допомогою техніки.

На думку Ортегі, техніка іманентна будь-якому людському початку. Його філософія, як відзначає К. Мітчем, спирається на ідею про людське життя, яке неминуче передбачає певне відношення з навколишніми умовами, однак не в пасивній формі, а в якості активного реагенту цих умов та їх творця. Характер людського життя і його особливості залежать від сформованого людиною проекту. Перша стадія – це створення завдяки творчій уяві певного проекту або установки по відношенню до світу, який конкретна особистість прагне реалізувати. Друга стадія – матеріальна реалізація цього проекту, оскільки особистість у своїй творчій уяві вирішила, ким або чим вона хотіла б стати, у що має намір (себе) перетворити: чи це джентльмен, або ботісатва, або ідальго. В залежності від цього формуються відповідні технічні потреби для цих трьох типів особистостей, і оскільки ці потреби повинні бути різними, у відповідності з трьома типами "проектів", то джентльмен потребує інших умов реалізації своїх потреб. Існує стільки різних "технік", скільки існує людських проектів.

Ортега висловлює припущення, що спочатку, коли ще не існувало техніки, людина являла собою лише природну істоту, тепер "технічну". Процес даної трансформації в вигляді гіпотези розглядається ним в роботі "Міф про людину без техніки". Тут Ортега створює уявний образ певного долюдського виду тварини, який існував виключно за рахунок готових продуктів природи. Виникнувши пізніше в ході невідомих науці генетичних мутацій, інтелект породив у цих тварин почуття незадоволення світо і викликав бажання створити інший, новий світ, а тому і техніку [2, с. 37].

Еволюція техніки розділяється Ортегою на три періоди, подібно до того як це мало місце у Л. Мемфорда. Першому періоду відповідає "випадкова техніка", другому – реміснича, третьому – техніка, створювана спеціалістами-інженерами і техніками. Техніка першого періоду виникає "шляхом неусвідомлюваного вірогідного усереднення числа спонтанних комбінацій, які можливі між речами. Первісна людина інтуїтивно схоплює певну технологічну комбінацію між предметами. Це дає їй можливість використовувати одну з речей або їх співвідношення в якості знарядь [4, с. 102-103].

Техніка другого порядку уже створюється спеціальною категорією людей – ремісниками, чії досягнення і винаходи зберігаються і передаються

наступним поколінням. Але це ще не є істинна техніка. Реміснича техніка більше схожа на майстерність і вміння. "Справжня" ж техніка – це технології. Вона формується лише в третій період і пов'язана з розвитком аналітичного способу мислення людини і виникненням науки Нового часу, це техніка інженерів.

Відкриття технічних засобів реалізації тієї чи іншої мети, вважає Ортега, тепер уже само стає самоусвідомлюваним науковим методом або технікою. В наш час людство перш за все володіє la technica, технікою в суттєвому сенсі цього терміну, тобто технологією, і тільки потім – технікою у смислі технічних устаткування. Це дозволяє людям реалізувати будь-який проект, способи його реалізації їм відомі ще навіть до того, як конкретний проект буде вибраний.

Достатньо високий статус надає техніці французький філософ і соціолог Жак Еллюль. В роботі "La technique" (Техніка) він здійснив систематичний аналіз техніки як найбільш значного соціального феномену соціального світу. На думку Еллюля, капітал уже не є пануючою силою в суспільстві, як було раніше. Замість капіталу такою силою стає техніка, яку Еллюль визначає як тотальність методів, раціонально направлену абсолютну ефективність у кожний конкретний період розвитку у всіх сферах людської діяльності.

Метою Еллюля було відкриття таких базових принципів орієнтації людства, яким був і задум Маркса, коли він створював свій "Капітал" (1867). Всі його роботи були присвячені аналізу сучасного технічного суспільства. Так, в книзі Еллюля "Техніка" перекладена на англійську мову під назвою "The Technological Society" (Технічне суспільство), проведений фундаментальний аналіз техніки, в основі якого лежить відмінність між поняттями "технічні операції" і "феномен техніки". Технічних операцій багато, вони традиційні і обмежені різними контекстами, в рамках яких вони реалізуються. Техніка ж як феномен – одна, вона унікальна і полягає в суто сучасному способі виготовлення і використання артефактів, які містять в собі тенденцію домінування над всіма видами технічної діяльності і об'єднує їх в собі. Еллюль пояснює "характерологію" феномену техніки в термінах семи ключових характерних рис сучасної техніки, якими він вважає раціональність, артефактність, самонаправленість, зростання на власній основі, неподільність, універсальність і автономність. Ці узагальнення Еллюль використовує для демонстрації того, яким чином ці риси техніки проявляються і перетворюють такі соціальні явища, як економіка, держава і – в термінах самого Еллюля – людську технологію "в сфері освіти, праці, реклами, відпочинку, спорту, медицини".

Для Еллюля фундаментальне поняття про цей новий спосіб буття у світі повинен полягати у визначенні цього нового (технічного) способу як девізу сучасності. Те, що здійснюється з допомогою техніки – це не некваліфіковане завоювання природи, а заміна нашого природного оточення оточенням технічним. Сучасна ставка техніки, її ризикована гра, яка стосується цього

нового середовища, повинна з часом стати краще, хоча б у міру можливостей.

Еллюль вносить значну долю уяви у свідомість альтернативи технічного способу буття людини у світі. Однак, на відміну від Мемфорда, ця альтернатива в інтерпретації Еллюля не є альтернативною технікою або естетично приємним міським ландшафтом. Таким чином, сформульована Еллюлем етика відмови від влади техніки не тільки прагне установлювати межі, вона ставить собі за мету також позбавлення від цієї влади і тим самим вводить нові форми напруги і конфліктів у технічний світ. Ця етика прагне повернути сучасну практику трансгресії – спроби переступити закони (вживання наркотиків, порушення різноманітних табу і т.д.) – проти такого розуміння феномену техніки, яке як раз і робить допустимим і можливим сучасні види трансгресії. Ця етика закликає привести до створення нових способів говорити і слухати одне одного, будувати будинки і жити в них; мислити, що в свою чергу, може не лише сприяти свободі ставити питання, але і привести до появи певної транстехнічної віри.

Найбільш значною фігурою у філософії техніки ХХ ст. є німецький мислитель Мартін Гайдегер. Його концепція достатньо складна для розуміння і оцінюється в літературних джерелах неординарне. Своєрідність гайдегеровської теорії техніки обумовлена його загальним екзистенціальним тлумаченням буття.

Техніка являє собою проблему щонайменше у трьох смислах. Перший смисл стосується онтологічного боку або сутності того, що ми називаємо технікою. Це початковий пункт гайдегеровської постановки питання про те, що таке техніка, сформульований в нарисі, написаному на основі курсу лекцій, прочитаних ним в 1949 році. Гайдегер відкидає традиційні відповіді, які зводяться до того, що техніка є нейтральним засобом в руках людини або людської активності. На противагу інструментальному погляду на техніку як на нейтральний засіб Гайдегер доводить, що техніка лише частина істини або одкровення, що з одного боку, сучасна техніка є одкровенням, при якому людина використовує природу, не порушуючи її природного стану, з другого – кидає їй виклик тим, що з природного матеріалу виробляє той чи інший вид енергії і, не будучи залежним від природи, накопичує і передає їх.

Для того щоб охарактеризувати сучасну техніку як "відверту", наділену особливим характером "покладання" і "виклику", Гайдегер порівнює традиційну вітряну млин з електростанцією. Кожна із технічних споруд начебто опановує природну енергію і використовується людиною для здійснення тих чи інших своїх цілей. Звільнення, перетворення, накопичення, розподіл і комутування (переключення) – таким, на думку Гайдегера, є шлях технічних відкриттів. Сучасна наука, як зазначає Гайдегер, характеризується допомогою об'єктифікації (опредмечування) природного навколишнього середовища при описанні світу в математичних термінах, при якому неминуче ігнорується сам земний характер світу, його предметність, і це

створює можливість виробництва предметів, об'єктів без справжньої індивідуальної речовинності. Гайдегер стверджує, що замість того, щоб розглянути техніку в якості прикладної науки, точніше було б розглядати науку як теоретичну техніку. Саме при такому стані справ Гайдегер піднімає питання про техніку в другому її аспекті: хто або що є причиною технічного відкриття світу як чистого об'єкту? Чи є ця ситуація, як стверджує позитивістська або антропологічна концепція техніки, результатом однієї лише людської діяльності? Чи є сучасна техніка результатом особистих або колективних рішень? Гайдегер відповідає на ці питання негативно. На його думку, "за спиною" або "на вивороті" сучасної в якості здатності відкриття стоїть дещо, що кидає виклик світові. Це дещо Гайдегер називає *Gestell*. Лісник, який обміряє повалені в лісі дерева, поставлений (знає він про це чи ні) деревообробною промисловістю. Він "поставлений" в "поставленості" ("замовленості") целюлози, яка викликана, в свою чергу, потребою в папері, поставляється газетами і журналами. Останні змушують суспільну думку до ковтання надрукованого, з тим щоб ця думка опинилася під владою заготовлених, "поставлених" "установок" [3, с. 141-142].

Gestell – це специфічний спосіб виявлення, який лежить в основі сучасної цивілізації, спосіб, яким реальність постає в якості "наявного стану". Гайдегер прагне закріпити загальнозначиме слово, яке у звичайному його значенні перекладається як "стійка", "каркас", "підставка" або щось у цьому роді. *Gestell* означає той спосіб відкриття, який визначає сутність сучасної техніки, але і сам він не має технічної природи: він є тільки тією установкою, яка лежить в самій основі сучасної техніки, перебуває в середині технічної діяльності. Іншими словами, цей термін означає технічне відношення до світу.

Ця ідея змушує поставити питання про техніку і в третьому аспекті. Ця "викличність" *Gestell* не лише приховує в собі попередній спосіб розкриття, але і таїть в собі і саме це розкриття, а саме завдяки цьому і з'являється неприхованість, тобто істинність. Природа або буття "приховуються", і це є той глибинний смисл, у якому сучасна техніка стає проблемою, питанням. Сучасна техніка приховує (затемнює) не лише речовинну природу речей, але і буття сушого і, в кінцевому рахунку, приховує і буття само по собі. Техніка, таким чином, не може бути зрозуміла через саму себе.

Техніка, сутністю якої є саме буття, ніколи не може дозволити людям подолати її. Це, в кінцевому рахунку, означає, що саме людина є "господарем буття" за Гайдегером. Він стверджує, що "техніка не повинна бути скинута, вона повинна бути зруйнована".

Слід зазначити, що Гайдегер начебто для того, щоб створити певну позитивну противагу цій негативній критиці техніки, в інших своїх працях знову нагадує про вже наведені види сприйняття техніки, такі як запитання, мистецтво і поезія; однак в підсумку нарисовує "Питання техніки"

Гайдегер достатньо чітко ставить акцент тільки на запитуванні, оскільки запитування – це благочестя мислення.

В кінцевому рахунку є, без сумніву, певний сенс у тому, чому ми ставимо питання про сутність техніки; при цьому техніка начебто сама спонукає нас ставити питання про її сенс точно так, як впевненість Євтифрона у власній правоті ледь не сама напрошується на сократівський пошук порожнечі і вад у цій впевненості. І саме це запитування сутності техніки або спроба помістити технічну впевненість в рамки філософського запитування і є серцевиною філософії техніки Гайдегера.

Висновок. Проведений нами аналіз поглядів найвідоміших представників філософії техніки свідчить про те, що техніка як предмет філософського дослідження – "це явище, яке відіграє не рядову, а особливу роль у суспільстві, і розглядається вона не в приватно-прикладному (випадковому), а у загальносоціальному (необхідному) значенні" [1, с. 23].

Техніка впливає на людину, і цей вплив різноманітний і суперечливий. Суперечливий і, зокрема, негативний техніки на культуру, духовний світ людини показав М.О. Бердяєв. Техніка, звільняючи людину, може і поневолювати її, але розвиток техніки неминучий. Завдання полягає в тому, щоб гуманізувати її роль в суспільстві, в субстратно-функціональних властивостях техніки повинні в максимальній мірі враховуватись всі соціальні потреби, властивості (в тому числі моральні, естетичні та інші) людини, аж до виробництва в перспективі індивідуальної техніки з можливістю індивідуального підбору функцій та параметрів.

Таким чином, "соціальні якості техніки" і "соціальні якості людини" не тотожні. Люди і технічні пристрої, всі створені людиною речі, являють собою різноякісні елементи комплексної суспільної системи, в якій власно соціальними якостями наділені лише люди. Якості техніки в системі людини-машини, хоча і подібні якостям людини, не є соціальними; їх правильніше було б назвати квазісоціальними. Технічна реальність як показник універсальності техносфери, по суті, пронизує всі сфери людської життєдіяльності і має всі людські виміри: соціальний, економічний, екологічний, ергономічний та інші.

Список літератури: 1. *Глозман А.Б.* Техника: сущность, содержание, логика развития. – М.: МГТУ "Станкин", 2002. 2. *Митчем К.* Что такое философия техники? / Пер. с англ. Под ред. В.Г. Горохова. – М.: Аспект-Пресс, 1995. 3. *Хёсле В.* Философия техники М. Хайдеггера // Философия Мартина Хайдеггера. – М., 1991. 4. *Ortega y Gasset.* Betrachtungen über die Technik. – Bonn, 1960. – s. 102-103.

Надійшла до редколегії 15.12.07

С.В. ЗАБОРОВСКАЯ, канд. филол. наук

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ СТРУКТУРА ОБЫДЕННОГО ДИСКУРСА КАК ПОРОЖДАЮЩЕГО НАЧАЛА ВИРТУАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

У статті обґрунтовується думка про те, що буденний дискурс являє собою першопочаток віртуального дискурсу на рівні свідомості і мовного втілення, а буденна свідомість зумовлює його ідеологію як мисленеву структуру. Доводиться, що буденна свідомість і буденний дискурс є тією методологічною основою осмислення віртуального дискурсу, онтологічна цінність якого пов'язана з новими технологіями спілкування, що виокремлює віртуальний дискурс із загального поля буденного спілкування, зумовлюючи при цьому дискурсивні модифікації загально мовних структур і категорій.

В статье излагается концепция связей на феноменологическом уровне обыденного и виртуального дискурсов. Обосновывается мысль о том, что обыденный дискурс является порождающим началом виртуального дискурса на уровне сознания и речевого воплощения, а обыденное сознание определяет его идеологию как мыслительную структуру. Делаются выводы, что обыденное сознание и обыденный дискурс представляют собой ту методологическую основу осмысления виртуального дискурса, онтологическая ценность которого связана с новыми технологиями общения, что выделяет виртуальный дискурс из общего поля обыденного общения, обуславливая при этом дискурсивные модификации общеязыковых структур и категорий.

The article is devoted to the virtual discourse. It is generated from the ordinary discourse adjusted to the new communicative space, which governs its modification according to the network environment characteristics.

Феноменологический статус обыденного дискурса. Исследование человеческого сознания представляет собой трудную задачу. Трудность эта связана, прежде всего, с объектом изучения, определяемым М.К. Мамардашвили как «весьма странное явление, которое есть и которое в то же время нельзя ухватить, представить как вещь» [9, с. 3]. По мнению философа, построение теории о сознании принципиально невозможно ни в виде предельного философского понятия, ни в виде реального явления, так как «сознание не поддается теоретизации, объективированию. Любая попытка в этом направлении неминуемо кончается неудачей. По мере приближения к нему сознание, как тень, ускользает от исследователя» [9, с. 3], для которого остается единственная возможность – рассуждать о сознании, используя опосредованный, косвенный язык описания. Видимо, поэтому, несмотря на то, что обыденное сознание уже давно является предметом изучения в русле философии и социальной психологии, до сих пор не существует четкой эпистемологии этого понятия. Для нас это было бы необходимо, поскольку мы пытаемся соединить когнитивную природу

обыденного сознания и обыденного дискурса, что в свою очередь нужно для установления дискурсивных связей обыденного и виртуального дискурсов.

Мы ставим перед собой *задачу* вывести обыденное сознание (через обыденный дискурс) в план мотивации и речевой специфики компьютерного общения, определить признаки, характеристики обыденного сознания, непосредственно связанные с виртуальным дискурсом. Необходимо отметить, что данная концепция является исключительно авторской. Другие работы аналогичного содержания нам неизвестны.

Итак, *предметом нашего рассуждения* является сознание, однако не все, а лишь та его часть, которая условно называется частью, поскольку в модифицирующем виде соединяет в себе все виды сознания и дискурсивные выражения, доступные нашему пониманию, являясь частью не в линейном смысле, а в объемном, ризоматическом. Как один из уровней индивидуального сознания обыденное сознание служит своеобразным медиатором по отношению к общественному и индивидуальному сознанию, мифологическому и научному отражению мира, а также бессознательному и рефлексивному сознанию. Тесная связь с социальными стереотипами и представлениями сочетается в обыденном сознании с гибкостью и вариативностью, а его во многом нерациональный характер свободно сосуществует с элементами научного знания. Как свидетельствуют работы отечественных психологов, «в обыденной жизни нормальные взрослые люди действуют, опираясь не на логические выводы, доступные их интеллекту, а повинаясь совершенно иным тенденциям, состоящим в стремлении сохранить единство с группой, не менять уже сложившегося мнения, следовать эмоциональным реакциям, воспроизводить в своем поведении стратегии, выработанные в ходе эволюции и сохраняющиеся тысячелетиями» [13, с. 94-95]. Нерациональный характер и социальная природа как фундаментальные характеристики обыденного сознания не могут не оказывать влияние и на природу обыденного дискурса, конституирующей категорией которого является личность в ее собственно субъективной эмоционально-психологической ипостаси и в ее разнообразных социальных связях и ориентирах, в ее стереотипах понимания, интерпретации оценки и поведения. Таким образом, центром обыденного дискурса становится антиномия: свободный от социальных и идеологических связей субъект/субъект социально заангажированный. Разумеется, «свобода» имеет тоже ограниченный характер, так как «в слове я оформляю себя с точки зрения другого, в конечном счете, себя с точки зрения своего коллектива» [6, с. 302]. Разные ипостаси (аспекты) социальности, культуры личности на уровне сознания предопределяют собственную дискурсивную выраженность.

Обыденное сознание и обыденный дискурс в сравнении с другими типами сознания и другими дискурсами обладают более высокой степенью диффузности, включая в себя «на свободной волне» фрагменты «чужих» дискурсов на уровне не размышлений, но квинтэссенции смысла, что в языке

называется с позиции «здорового смысла», когда отбрасывается метаязыковая специфика и категориальная усложненность. Можно, наверное, говорить, что сознание и дискурс в обыденной ипостаси являются переводчиками других дискурсов на «упрощенный» способ понимания и сообщения в повседневных дискурсивных практиках.

Таким образом, обыденное сознание представляет собой восприятие и интерпретацию мира вне жестких конвенциональных параметров культурных дискурсивных практик, в традиционном пространстве языка, отражающем аналитический опыт «здорового смысла». На генетическом уровне обыденное сознание аккумулирует имманентные диалогические свойства слова, формирует потребности общения в различных его вариациях: от монологического самовыражения до реакций на «Другого».

Феномен обыденного сознания многопланов: с одной стороны, он отражает первородные законы мысли и словесного выражения в их имманентных свойствах (здоровый смысл, самовыражение, диалог), а с другой – мыслительные, духовные, культурные, речевые конвенции, закрепленные в жестких стереотипах представлений о мире, о форме выражения этих представлений. Методологическое и теоретическое пространство обыденного сознания. Закрепленность в социуме влияет на содержание обыденного сознания, которое характеризуется единством норм, правил, ценностей, знаний и пр. для людей одной культуры или одной социальной группы. «Реальность повседневной жизни представляется мне как интересубъективный мир, который я разделяю с другими людьми. Именно благодаря интересубъективности повседневная жизнь резко отличается от других осознаваемых мною реальностей», – отмечают П. Берген и Т. Лукман [4, с. 43]. Таким образом, обыденное сознание становится именно тем фактором, который в наибольшей степени способствует сохранению группового единства на уровне культуры или микрогруппы, поскольку позволяет подтверждать истинность и значимость принятых мнений. Через опору на общее мнение и освоение группового опыта индивидами присваиваются и различные стереотипы обыденного сознания, в которых находит свое отражение особая логика обыденного сознания, так называемый «здоровый смысл». Хотя наличие стереотипов характерно для любого уровня сознания, стереотипы, формируемые и функционирующие на уровне обыденного сознания, обладают наибольшей шаблонностью и устойчивостью.

Стереотипы представляют собой «обобщенные образы мыслительной деятельности поведения, закрепляющиеся в ходе их повторения неким устойчивым отношением, выступающим в качестве установки, через которую преломляется весь последующий опыт» [7, с. 30]. Они помогают индивиду ориентироваться в обыденных ситуациях и регулировать свое поведение, поскольку «ни один человек не в состоянии самостоятельно, творчески реагировать на все встречающиеся ему в жизни ситуации» [8,

с. 188]. Знакомство со стереотипами общения и социального поведения начинается с самого раннего детства, когда человек постепенно входит в окружающий его мир. В процессе социализации и инкультурации происходит усвоение разнообразных культурных форм какого-либо общества, например, устойчивых совокупностей технологий мышления, поведения, взаимодействия, последовательности действий, построения суждений, различных культурных формул и символов, отражающих определенные представления о реальности, а также социальных ролей, благодаря чему индивид гармонично входит в социальную среду. Миновать процесс социализации невозможно, так как в противном случае человек просто не сможет существовать как член общества, поскольку стереотип социален по своей природе, так как он отражает отношение той или иной социальной группы к определенному явлению. Нередко стереотипы отождествляются с народными традициями, мифами, ритуалами, которые непременно присутствуют в той или иной форме общественного сознания – религиозной, философской, научной, эстетической и др. Однако несмотря на безусловное сходство, традиции и обычаи отличаются, по мнению Т.Е. Васильевой, своей объективированной общезначимостью, открытостью для «других», в то время как стереотипы «остаются на уровне скрытых субъективных умонастроений, которые индивид и общество чаще всего от «чужих» намеренно скрывают» [5, с. 335].

Несмотря на свою внешнюю консервативность, стереотипы общественного сознания весьма подвижны и мобильны и обладают способностью практически мгновенно реагировать на малейшие изменения самого человека и окружающей его среды. При этом степень устойчивости стереотипов зависит как от внешних условий, так и от конкретных носителей – общества, коллектива, личности, обыденные представления и эмпирические настроения которых преломляются через определенную систему экспликаций. В книге «Элементы социальной и культурной антропологии» Ж. Коллен высказывает мнение, что социальный стереотип – это не только форма сознания, но и форма поведения людей. По мнению автора, «стереотип – это механизм взаимодействия по крайней мере двух сознаний, простейшая форма коммуникации, результат взаимного тяготения и культурного напряжения, одновременно характеризующие и степень социализации людей» [5, с. 361]. Социальная модель поведения возникает из потребности (индивида или коллектива) объяснить себя другому, то есть сделать первый шаг к осознанию «своей» и «чужой» специфики как особенности объективной действительности, что возможно лишь в стереотипизированной форме. По мнению французского философа П. Рикёра, интерес к «другому» как к своему «иному» является первой аналоговой формой стереотипизированного восприятия окружающей среды как среды обитания различных людей, наиболее удачно закрепившейся в западноевропейском мышлении и сознательно поддерживаемой при помощи

внедрения в обыденное сознание априорных суждений, постепенно проникающих во все области жизни, включая политику и искусство.

Диффузность обыденного дискурса, который вбирает в себя другие дискурсы, упрощая и переводя их на язык обыденности, приводит к наличию в нем достаточного количества различных стереотипов, как своих собственных, так и привнесенных другими дискурсами, которые незаметно проявляются в процессе общения и присутствуют в обыденном дискурсе имманентно, независимо от воли говорящего и слушающего. При этом стереотипы регулируют и сам процесс общения, поскольку сходные обобщенные представления об объекте или явлении, оказавшемся предметом обсуждения, способствуют установлению взаимопонимания между коммуникантами. В монографии «Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира» Н.И. Сукаленко отмечает, что «стереотипы, или эталоны... являются тем связующим звеном, которое объединяет восприятие, мышление и язык. Они представляют “своего рода константы языковой картины мира, поскольку через эти имена в концептуальную картину вплетается то обиходно-бытовое представление о мире, которое зафиксировано данным языком” [12, с. 46]» [11, с. 60]. Итак, можно говорить о том, что эпистемология обыденного дискурса определяется принципами, противоположными по своей познавательной природе: личностно-интуитивно-аналитическим началом, то есть так называемым «здравым смыслом», и мыслительными стереотипами, создающими поле социального понимания, оценки и интерпретации.

Личностно-эгоцентрическая природа – мировоззрение с точки зрения «я» – определяет и структуру дискурсивного нарратива и, как следствие, его содержательное наполнение. Для каждого индивида его обыденная реальность – повседневный мир, и все, что с ними связано, составляет его личную Вселенную, центром которой является «Я», поэтому нарратор обыденного дискурса есть одновременно и его субъект. Вместе с тем обыденный дискурс каждой личности индивидуален и неповторим, но он не может оставаться неизменным, поскольку тематически содержание его всецело зависит от конкретного человека, который существует не только в пространстве своей обыденной реальности, но и в реальном мире других людей.

Исходя из этого, личностную организацию обыденного дискурса можно рассматривать в связи с дихотомией личное – социальное. Социальный план эгоцентризма реализуется в выборе социальной роли субъектом дискурса в ее более или менее жесткой определенности в социальных симпатиях и жизненных приоритетах. По своей природе самодостаточность личности в той или иной степени выраженной совмещается с социальной мотивацией в ее ролевых дискурсивных практиках. Социальная детерминированность обыденного дискурса связана с конвенциями статусно-ролевого взаимодействия. Тот или иной репертуар социальных ролей (постоянных,

долговременных или эпизодичных), исполняемых личностью, влияет на степень диффузности ее дискурса, а частотность исполнения той или иной роли приводит к образованию стереотипов ролевого поведения и далее – к стереотипам речевым (дискурсивным), что определяет характер индивидуально-личностных различий обыденного дискурса. Как правило, обыденный дискурс представляет собой пространство общения, свободное от метаязыка, обслуживающего политический, научный, деловой, профессиональный и другие дискурсы. Однако в ряде случаев (например, для подтверждения своего статуса, а в случае статусной неопределенности – для опознания членов своей социальной группы) обыденный дискурс отдельных личностей может содержать в себе элементы того или иного метаязыка, которые служат своеобразными маркерами статусной принадлежности, например, компьютерная терминология (или жаргонные слова) в обыденном общении программистов и специалистов по компьютерам. Укрепление социального статуса личности, ориентированной на авторитарную элитарную культуру, приводит к «включению» в ее обыденный дискурс своеобразной метаязыковой интертекстуальности, представленной цитатами и сентенциями авторитетных представителей той или иной области знаний. Таким образом, метаязык предстает как одно из средств самовыражения в социальном диалоге, прорастая в обыденный дискурс отдельных личностей, для которых подтверждение социального статуса является необходимой составляющей любого типа дискурса, в том числе и обыденного.

Статусно-ролевые социальные отношения вносят в обыденный дискурс определенный элемент игры, влияние которого, подкрепленное особенностями виртуальной среды, усиливается в электронном дискурсе. В обыденном дискурсе игровой модус чаще всего реализуется в форме языковой игры, которая является своеобразным средством выразительности или экспрессивности, «украшательством» речи, основанном «на знании системы единиц языка, нормы их использования и способов творческой интерпретации этих единиц» [10, с. 15].

На структурном уровне личностно-социальный план может определяться категорией диалога, хотя по своей мыслительной организации обыденный дискурс главным образом монологичен, поскольку продуцируется в основном исходя из установки на самовыражение, которая выступает в качестве его имманентной характеристики. Однако потребность в самовыражении может быть в полной мере реализована лишь при наличии другого воспринимающего сознания, способного не просто выслушать, а принять это «обыденное говорение» с определенной долей эмпатии.

Исходя из этого фундаментальные лингво-философские характеристики диалога могут быть спроецированы на обыденное сознание и обыденный дискурс. Согласно философской концепции М.М. Бахтина, диалог – это форма существования сознания, множественного по своему личностному существу: чужое сознание нельзя познать, с ним можно лишь диалогически

общаться. Жизнь сознания, по М. Бахтину, определяет существование в индивидуальном сознании двух различных позиций: я-для-себя и я-для-другого, которые хотя и присутствуют в одном сознании одновременно, однако не совпадают. Для самого существования сознания личности необходимо постоянно оценивать себя с точки зрения другого. «Мы постоянно и напряженно подстерегаем, ловим отражения нашей жизни в плане сознания других людей, и отдельных ее моментов, и даже целого жизни, учитываем и тот совершенно особый ценностный коэффициент, с которым подана наша жизнь для другого, совершенно отличный от того коэффициента, с которым она переживается нами самими в нас самих», – пишет М. Бахтин [3, с. 17]. Именно наличие другого сознания является необходимым условием существования собственного сознания индивида: «я осознаю себя и становлюсь самим собою, только раскрывая себя для другого, через другого и с помощью другого... Важнейшие акты, конституирующие самосознание, определяются отношением к другому сознанию (к Ты)» [2, с. 343]. При этом любые знания о себе «со стороны» не усваиваются слепо, а «имманентизируются в нашем сознании, переводятся как бы на его язык» [3, с. 17], поскольку знание о себе представляет собой диалогическое знание – неокончательное, открытое и незавершенное. В обыденном сознании и в обыденном выражении эти свойства приобретают гипертрофированный характер, потому что, с одной стороны, подпитываются личностной экспрессивной энергией, а с другой – имеют самодостаточный, дискурсивнообразующий характер, в меньшей мере, чем в других дискурсивных практиках, связанный с конвенциональными нормами и запретами.

Таким образом, многообразие модусов повествования (игровой и серьезный, диалогический и монологический, экспрессивный и нейтральный) является одной из характерных особенностей экзистенции обыденного дискурса и обыденного сознания в пространстве повседневной реальности, которая в определенной степени обуславливает и диффузный характер обыденного дискурса.

Общефилософская и нравственная оппозиция «свое-чужое» входит в число конституирующих составляющих любой культуры. В обыденном дискурсе она может актуализироваться в плане феноменологии, включающем интертекстуальность как содержательную составляющую, и в плане оценочного представления фрагментов бытийности. Феноменологическим источником оппозиции «свое-чужое» является традиционное культурно-историческое интертекстуальное пространство, расширенное за счет обыденной интертекстуальности, определяемой индивидуальным жизненным опытом автора дискурса. Обыденный дискурс каждой отдельной личности наполняется набором значимых фраз (так называемый «обыденный словарь») для определенной жизненной ситуации, которые имеют локальный знаковый характер, ограниченный в пространстве общающихся и во времени, а

поэтому понятные и значимые лишь для определенного круга «посвященных». Фразы обыденной интертекстуальности разделяют нарраторов на отдельные группы, у каждой из которых свой собственный набор значимых идиоматических речений для определенных ситуаций, которые представлены, как правило, словами или фразами детской речи, оригинальными оговорками или забавными выражениями, воспроизводимыми дословно. Возникнув в обыденном дискурсе одной личности, эти обороты (в силу своей оригинальности или полноты отражения явления, предмета) могут переходить в дискурсы других индивидуумов, где становятся уже знаками обыденной интертекстуальности, присутствующими (в большей или меньшей степени) практически в каждом обыденном дискурсе. Художественная интертекстуальность, используемая в обыденном дискурсе, представлена весьма разнородными реализациями: фразы из анекдотов, известных кинофильмов, песен, пословицы и поговорки, дословные и видоизмененные цитаты из художественных произведений и т.д. Такое разнообразие можно объяснить повышенной ассоциативностью обыденного дискурса по сравнению с другими видами дискурса. Использование различных форм интертекстуальности – обыденной и художественной – привносит в обыденный дискурс элементы игрового модуса повествования.

Оценочное представление фрагментов бытийности, актуализированное в оппозиции «свое-чужое», в обыденном дискурсе соответствует обывательской сентенции: «Существует два мнения: одно – мое, другое – ошибочное». Таким образом, член оппозиции «свой» (и все, что с ним связано) имеет положительную маркированность, а «чужой» – отрицательную. Такое противопоставление в ряде случаев приводит к авторитарности обыденного дискурса, превращая его в дискурс энкратический – дискурс власти, или доксы, в котором нет места «другому», поэтому он монологичен по своей природе [1].

Диффузность обыденного сознания и обыденного дискурса является не только их конструктивным принципом, но и их феноменологическим существом. Обычно включение фрагментов «инородных» дискурсов в тот или иной дискурс (например, научный, педагогический, политический и пр.) воспринимается как нарушение его конвенциональных принципов, структуры и содержательной (смысловой) однородности. В обыденном дискурсе такая разнородность не только воспринимается как норма, но и является необходимым условием его существования в пространстве обыденной коммуникации. При этом сдерживающие конвенциональные, определяющие и регламентирующие начала и различные нормы практически отсутствуют, что необычайно расширяет рамки обыденного дискурса и увеличивает степень его диффузности, которая отражается практически во всех категориях, определяющих обыденный дискурс и обыденное сознание: в самодостаточности, стереотипах, типах модуса и т.д. Свобода на уровне

смысла и на уровне организации содержания приводит к речевой раскованности обыденного дискурса, освобождению его от литературных норм, действующих в других дискурсах, иногда вплоть до слияния с вульгарным или пейоративным дискурсом. Единственным ограничением, так называемым сдерживающим началом, в плане выражения и в плане содержания обыденного дискурса является определенная система личных внутренних запретов, в которых проявляется «самость» каждой личности, ее имманентная природа. Еще большей конвенциональной свободой и раскованностью характеризуются отдельные составляющие виртуального дискурса, особенно интерактивные дневники, поскольку формально каждый из них представляет собой определенный участок сугубо личного виртуального пространства, а следовательно, автор волен сам определять перечень его конвенциональных ограничений. При этом феномен маски, активно используемый в виртуальном дискурсе, дает автору иллюзию закрытости внутренней сущности – надзирающего Сверх-Я, позволяя не только ощутить себя другим, переступая через все социально определенные нормы и запреты, но и посмотреть на себя как бы со стороны, глазами Другого.

Таким образом, диффузность обыденного дискурса, рассматриваемая как включение различных содержательных и формальных фрагментов одного типа общения в другой, на современном культурном витке развития общества, в новом коммуникативном пространстве, приобретает для нас принципиальный смысл, который связывается с исследованием виртуального дискурса. Знаковое пространство и гипертекст, как структурный принцип его организации, проявляют неоднородность (разноплановость) виртуального дискурса, делают ее более наглядной, осязаемой: разные типы дискурсов сосуществуют друг с другом и представлены одновременно на экране монитора. На общем плане обыденного дискурса существуют вкрапления эстетически значимых фраз, создающих художественный эффект множественной значимости подтекста: «Таких вещей, как я пишу, написать можно великое множество – может, в этом и есть их прелесть. Какая-то извращенная прелесть, что ли. Не знаю» [17].

Эффект художественности создает «поэтический резонанс» (термин Поля Валери) с интертекстуальным пространством – *художественным, философским, культурно-идеологическим*:

«Среда, 18 марта 2005. 21:36

Запах уральской весны кружат голову, голос то и дело надломится, когда говоришь с давней подругой, а эти проклятые яблони цветут и цветут, источая какой-то гибельный, пугающий аромат, невинный и приятный с первой затяжки.

А душными, долгими, пустыми ночами, когда подушка по-ахматовски горяча, снится отчего-то Жюли Карагина, Джо Ферроне, который идет по бульвару Капуцинов под руку с Сил Баррет... мгновение - и это уже Сид

Баррет - боже, как все быстро меняется в нашем мире! - и иллюзорность бытия предстает во всей красе...

21:41 написала стихотворение, и забыла...

Дорогой, я вчера не ложилась спать.

Новый день сигарета окно кровать

Пятница, 17 июня 2005. 22:11

Анатомия одиночества.

Тихо потрескивая, горят крамольные книги в камине нежных чувств. Книги по анатомии. Подстрочники, учебники, революционные руководства к действию. Бумага горит вся одинаково, неважно, чья рука ее исписала. Важно, чья рука кидает ее в огонь» [17].

При этом гипертекст и технологические настройки дневникового сайта позволяют автору усиливать или ослаблять диффузность отдельных частей компьютерного дискурса по своему желанию: так, например, создавая свой список «Избранных читателей» (или «Ленты друзей»), автор дневника тем самым совмещает на одной странице отрывки из дневников других пользователей, создавая, таким образом, своеобразный коллаж из частей дискурсов разных авторов, который затем появляется на экране монитора (при помощи одного нажатия гиперссылки «Избранное») как единый текст. Тем самым, диффузность намеренно создается автором из отрывков «чужой» экзистенции (авторская диффузность) в их *собственно-обыденном*:

«Сегодня нашей физички не было полчаса. Мы сидели и дружно вспоминали самые стебные моменты жизни нашего класса. Начиная с первых моментов...дружный хохот, со всех сторон: "А я помню, как..." "А вы помните, у нас было...?" и по-новой. Так приятно, блин, и так классно...» [14]; *обыденно-художественном*:

«в воскресенье пойду постригусь:

на других посмотрю, над собой посмеюсь.» [15];

сказочно-фольклорном:

«Темной-темной ночечкой... по темной-темной улочке... топала злая-злая маньячка, прижимая к груди румяную жертву будущего темного-темного ритуала...

Она пришла домой и вымыла ничего не подозревающую жертву...» [16]; или *философском выражении*, что в итоге приводит к содержательно-тематической диффузности.

Таким образом, структурная диффузность обыденного сознания проявляется в сплетении различных способов мировосприятия и миропонимания: мифологических, идеологических (или мыслительных), представляющих так называемый «здоровый смысл»), культурных (представляющих интерпретацию различных форм бытия, организованных нормативно), создающих содержательную диффузность обыденного дискурса, который объединяет в себе другие дискурсы, переводя их с метаязыка на язык обыденности. Гипертекстовая структура, в свою очередь,

представляет собой характеристику, имеющую не только формальный, но и содержательный, феноменологический, характер, поскольку является выражением диффузности виртуального дискурса. Гипертекст в данном случае используется не только для придания формы дискурсу, но и как план, создающий его феноменологию.

Вывод. Исходя из изложенного выше, можно говорить о том, что обыденное сознание и обыденный дискурс являются феноменологической основой осмысления виртуального дискурса, онтологическая целостность которого связана уже с новыми технологиями общения. Именно эти технологии выделяют виртуальный дискурс из общего поля обыденного общения и обуславливают дискурсивные модификации общезыковых структур и категорий. При этом дискурсивные связи обыденного и виртуального дискурсов устанавливаются на основе когнитивной природы обыденного сознания, отраженной в обыденном дискурсе. Обыденный дискурс представляет собой порождающее начало виртуального дискурса на уровне сознания и речевого воплощения, в то время как обыденное сознание определяет его идеологию как мыслительную структуру.

Список литературы: 1. Барт Р. Разделение языков // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с фр. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – С. 519–534. 2. Бахтин М.М. 1961 год. Заметки // Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – М.: Рус. словари, 1997. – Т. 5: Работы 1940-х – начала 1960-х гг. – С. 329–360. 3. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 7–180. 4. Берген П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. 5. Васильева Т.Е. Стереотипы в общественном сознании // Реклама: внушение и манипуляция. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2001. – С. 334–366. 6. Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка // Волошинов В.Н. Философия и социология гуманитарных наук. – СПб.: Аста-пресс ltd, 1995. – С. 216–380. 7. Дубинин И.И., Гусякова Л.Г. Динамика обыденного сознания. – Мн.: Изд-во «Университетское», 1985. – 135 с. 8. Кон И.С. Психология предрассудка // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–205. 9. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема // Вopr. философии. – 1990. – № 10. – С. 3–18. 10. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Яз. славян. культуры, 2002. – 552 с. 11. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – Киев: Наук. думка, 1992. – 164 с. 12. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 142 с. 13. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001. – 263 с. 14. <http://www.diary.ru/~asassin>. 15. <http://www.diary.ru/~Me2> 16. <http://www.diary.ru/~maxy> 17. <http://www.diary.ru/?89115>

Поступила в редколлегию 25.12.07

Т.В. КОЛИЧЕВА, канд. філос. наук

НАУКОВЕ І ХУДОЖНЄ ПІЗНАННЯ В ХХ СТОЛІТТІ: ПОДОЛАННЯ РОЗРИВУ

В статті розглядається компаративістський аналіз розвитку наукового і художнього пізнання в ХХ ст. Визначається гносеологічна специфіка наукового і художнього пізнання. Робиться висновок про подолання розриву і відчуженості між двома видами пізнання, що є особливо актуальним у зв'язку зі зростанням потреби співвідношення цілей і результатів науково-теоретичного пізнання з етичними і моральними нормами людського існування.

В статье рассматривается компаративистский анализ развития научного и художественного познания в ХХ в. Обозначается гносеологическая специфика научного и художественного познания. Делается вывод о преодолении разрыва и отчужденности между двумя видами познания, что является особенно актуальным в связи с возрастанием потребности соотношения целей и результатов научно-теоретического познания с этическими и моральными нормами человеческого существования.

Comparative analyses of development of scientific and artistic cognition in XX century is examined. The gnosiological specific of scientific and artistic cognition is considered. The conclusion about overcoming of the break and estrangement between two types of cognition is made, that is especially actual in connection with growth of necessity of correlation of aims and results of the scientific cognition with ethics and moral of human existence.

Актуальність. Освоєння дійсності, її осмислення є результат пізнавальної діяльності людини, що досягається як за допомогою наукового пізнання, так і при участі художнього освоєння світу. У художній картині світу процес її пізнання людиною розглядається не як науково-теоретичне освоєння, а як творчий процес, що припускає вплив на поточні пізнавальні потреби конкретного суб'єкта, що пізнає. З огляду на подібне розходження, можна говорити про зміни, які можуть відбуватися в науковій картині світу.

Саме протягом ХХ століття відбулося подолання розриву, який існував між художнім і науковим пізнанням, що сприяло само відчуженню людини. Звертаючись до художнього пізнання, людина виходить за межі раціональної однозначності. Людина потребує відчуття у своєму пізнанні того, що знаходиться всередині неї самої, а також, світу, який вона пізнає. Звісно, художнє пізнання при цьому не перетворюється в допоміжний інструментарій науки – воно виконує активну перетворюючу функцію.

Питання визначення гносеологічної специфіки наукового й художнього пізнання вирішувалось, як правило, у плані виявлення деяких особливостей пізнавальних елементів. Останнім часом зростає потреба співвіднесення цілей і результатів науково-теоретичного пізнання з етичними й моральними нормами людського існування. Зростає й значення питання про механізм творчого потенціалу окремої особистості. У творчій діяльності поряд з новизною результатів пізнання винятково важливе розуміння того, що

забезпечує нову якість знання. Ця нова якість і може забезпечувати процес пізнання, орієнтований на об'єднання, зближення наукового й художнього пізнання. Для такого вдосконалення акту пізнання доцільним буде більше глибокий розгляд всіх процесів, що беруть участь у пізнанні.

Ступінь розробленості проблеми. Філософія ХХ століття розглядала проблему співвідношення наукового й художнього пізнання досить суперечливо. Творчий пізнавальний процес, у першу чергу, розглядається в його протилежності механістичній тенденції. Із закордонних філософів першої половини ХХ століття особливої уваги заслуговує А. Бергсон. у своєму творі «Творча еволюція» учений розглядає процес творчості як процес що об'єктивно відбувається. Інтелект, що трактується Бергсоном як інструмент наукового пізнання, служить для комбінацій уже відомих знань, а не створення нових. Тобто для А. Бергсона пізнання виступає як поглиблення в пізнаваний предмет. Він пише, що успіхи експериментальної й теоретичної науки ґрунтуються на успіхах інтелектуальних методів мислення [1, с. 218].

Деякими філософами ХХ ст. були розпочаті спроби пошуку критеріїв оцінки, спільних для наукового і художнього пізнання. Як такі розглядалися критерій витонченості (А. Пуанкаре), критерії «зовнішнього виправдання» і «внутрішньої досконалості» (А. Ейнштейн), естетичний критерій (Т. Кун). Однак перелічені критерії не пояснюються з погляду рушійних сил пізнавального процесу.

Таким чином, **метою** цієї статті є визначення специфіки взаємодії наукового і художнього пізнання з точки зору виявлення рушійних сил пізнавального процесу, а також виявлення факторів, які можуть сприяти подоланню розриву між науковим і художнім пізнанням. Для кращого з'ясування рушійних сил розглянемо тенденцію, протилежну інтелектуалістичної – навчання про інтуїцію, яке розвиває А. Бергсон.

Як ідеальний вид пізнання дослідник висуває інтуїцію. Інтуїція їм трактується як споглядання, незалежне від якого б то не було зв'язку із практичними науковими методами. З такого твердження А. Бергсона логічно випливає, що наукове пізнання, що розвивається на базі інтелекту, не може дати адекватного знання. У зв'язку із цим учений специфічним способом розглядає завдання науки: «Ми вважаємо людський інтелект залежним від потреби в дії. Якщо поставити в основу дію, то форма інтелекту сама з неї витече» [2, с. 137]. Автор наполягає на тому, що функція інтелекту полягає в роботі, що погодить діяльність конкретного суб'єкта при пізнанні певного об'єкта. Тобто інтелект діє в рамках взаємовідносин суб'єкта й об'єкта, отже, наука що розвивається у формах інтелекту, може досягти не самі речі, а взаємовідносини між речами.

Виходячи із критики інтелекту як інструмента наукового пізнання, А. Бергсон також направляє свою критику на адресу наукового світогляду в цілому. Точність науки вчений сприймає як інше вираження її залежності від практики й вважає, що інтелектуальне пізнання відносне й символічне через

невідповідність між істинним завданням споглядального збагнення життя й засобами інтелекту. А. Бергсон порівнює наукове й художнє пізнання, виходячи із критерію адекватності, і робить висновок: стосовно реальної дійсності художнє пізнання відрізняється від наукового тільки характером або типом неповної адекватності [1, с. 160]. Однак автор не розвиває гносеологічне пояснення інтуїції.

Умови інтуїції, за А. Бергсоном, полягають тільки у звільненні свідомості від практичної зацікавленості. Для активізації інтуїції потрібно тільки зусилля волі, що направляє свідомість у русло, відмінне від русла інтелекту. А. Бергсон розглядає реалізацію інтуїції в художнім пізнанні, у мистецтві. Він вважає, що наукове пізнання, так само як і повсякденне, завжди практичне, і, отже, за допомогою інтелекту неможливо побачити в пізнаваних об'єктах більше, ніж здатний сприйняти суб'єкт, що пізнає.

Інтуїтивізм А. Бергсона є складною, суперечливою теорією, фундаментом якої є думка про чільну роль інтуїції в науковому й художньому пізнанні миру. А. Бергсон стверджує, що в процесі історичного розвитку людина освоює два види пізнання: інтелект й інстинкти. При цьому інтелекту приділяється лише пізнання форми об'єкта, але не його сутності, яку пізнає інстинкт. Одним із продовжувачів бергсонівської ідеї був італійський філософ Бенедетто Кроче, який почав спробу трактування художньої творчості тільки як інтуїції. Однак він підкреслював, що інтуїція має потребу в напрямку, і цим напрямком тут виступає інтелект. Він робить висновок про існування двох форм людської діяльності: наукової й художньої. Якщо при цьому основна роль належить інтуїції, то відбувається художнє пізнання, якщо поняттю - то пізнання наукове. Ідеї зазначених філософів свідчать про наявність у процесі художнього пізнання не одного, а двох напрямків.

А. Бергсон протиставляє звичайному суб'єктові, що пізнає, художника-суб'єкта, що менш прив'язаний до практичного життя. У зв'язку із цим, по А. Бергсону, художнє пізнання асоціюється із чистою свідомістю, протилежною науковому пізнанню, що використовує інтелект. Таким чином, А. Бергсоном були зроблені спроби протиставлення логічно-понятійного й інтуїтивного-образного. Учений підкреслює, що в науковому пізнанні інтелект має предметом пізнання себе самого, власні форми й поняття, а в художнім пізнанні через відсутність зв'язку здатності сприйняття зі здатністю дії інтелект замінює інтуїція. Однак дослідник зауважує, що й інтелект, і інтуїція працюють в одній і тій же реальності, що відкривається суб'єктові, що пізнає, у його найпростіших відчуттях і сприйняттях.

Тобто А. Бергсон бачить оригінальність свого вчення у формулюванні факту наявності єдиної пізнаваної дійсності в науковому пізнанні за допомогою інтелекту й у художнім пізнанні за допомогою інтуїції. У той же час Бергсон не приділяв увагу аналізу інших психічних функцій, крім сприйняття й відчуття, що беруть участь у процесі пізнання.

В філософії екзистенціалізму цікава позиція М. Хайдеггера, який трактує пізнання як вихід особистості за власні межі. М. Хайдеггер вважає, що основні якості нового часу – строгість, методика, виробництво – перетворюють науку в дослідження. У цьому зв'язку вчений намагається проаналізувати картину світу й робить висновок, що людина є своєрідним центром всіх зв'язків суцього. При цьому суще стає таким, коли воно переживається, тобто стає чимось внутрішнім для людського життя й співвідноситься з ним. М. Хайдеггер висловлює думка про те, що онтологія неможлива без етики, і задається питанням про суть художнього пізнання. Дослідник вважає, що сутність художньої творчості може бути досягнута, тільки якщо до неї підходити з точки зору буття суцього. Тобто художнє пізнання як втілення мистецтва М. Хайдеггер зв'язує з формуванням істини. Тут учений має на увазі не ту істину, що розглядається науковим пізнанням. Істина в художнім пізнанні не є сферою досягнення окремих суб'єктів, що пізнають, а належить до тієї сфери, де визначається зміст буття. Інакше кажучи, у М. Хайдеггера фіксується розходження між істиною в науковому пізнанні, де він отожднює науку з дослідженням, і істиною в художнім пізнанні, яка полягає в бутті суцього.

М. Хайдеггер заглиблюється в питання природи появи суб'єкта художньому пізнанні: «У художнику джерело творіння. В творінні джерело художника». Автор вважає, що проміжною ланкою між художником як суб'єктом пізнавальної діяльності й творінням як результатом цієї діяльності є саме мистецтво, мистецтво як узагальнене поняття. М. Хайдеггер у своїй роботі «Джерело художнього творіння» намагається знайти сутність мистецтва, що керує художнім творінням, за допомогою аналізу матеріального втілення творіння. Автор підкреслює, що творіння є «символ», що вкладає в конкретну річ суб'єкт, що пізнає. «Художній утвір розкриває властивим йому способом буття суцього. В творінні відбувається це розкриття-виявлення, тобто істина суцього» [7, с. 72]. М. Хайдеггер дійде висновку: об'єкт художнього пізнання втілює в собі якусь істину суцього, приналежну суб'єктові, що пізнає, і порушує питання про те, що ж означає це «пізнання себе в творінні» [7, с. 72]. Таким чином, намагаючись з'ясувати специфіку художнього пізнання шляхом виявлення джерела художньої творчості, М. Хайдеггер підкреслює, що художнє пізнання несе не сфера досягнень культури, а зміст буття.

Основне завдання художнього пізнання М. Хайдеггер бачить у прояві сутності пізнаваного об'єкта, і ця сутність виявляється тільки в результаті самого процесу художнього пізнання. Аналізуючи роботу М. Хайдеггера «Джерела художнього творіння», Г. Гадамер пише: «Адже художнє творіння нічого не має на увазі, воно не вказує на якесь значення, подібно знаку; воно споруджує саме себе у своєму бутті, примушуючи споглядальника перебувати при ньому» [7, с. 126]. Якщо порівнювати художнє пізнання з науковим, то можна помітити, що художнє пізнання саме себе творить під

дією іноді неозначеної домінуючої потреби, у той час як наукове пізнання менш походить на систему, що саморозвивається.

Про порівняння наукового й художнього методів пізнання шляхом порівняння науки й мистецтва М. Хайдеггер у своїй роботі «Наука й осмислення» говорить так: «Чим глибше, однак, замислюємося ми про суть техніки, тим таємничішою робиться суть мистецтва» [7, с. 239]. Автор міркує про те, що взаємини науки й мистецтва не такі прості, як це здається на перший погляд: «Їх ще й сьогодні ставлять поруч, мистецтво й науку. Мистецтво теж можна уявити собі як область культурного виробництва» [12, с. 239]. Далі М. Хайдеггер визначає, що є рушійною силою в пізнанні: «Чи не править у науці ще щось інше, крім простої людської допитливості?» [7, с. 239]. Цією іншою стороною може бути прагнення до краси.

Питання про джерела й рушійні сили пізнання існує поруч із питанням про сутність процесу мислення. М. Хайдеггер задається цим питанням у роботі «Що значить мислити». Тут також можна побачити розходження між мисленням у науковому пізнанні й мисленням у художнім пізнанні, яке М. Хайдеггер аналізує на прикладі поезії: «Сказане поетом і сказане мислителем ніколи не те саме. Але й те, і інше можуть говорити різними способами про одне. Це вдається, щоправда, лише тоді, коли прірва між поезією й мисленням з'яє ясно й виразно» [8, с. 141]. Це висловлення ще раз підтверджує здатність наукового й художнього пізнання до взаємної доповнюваності, заснованої не на діалектичній протилежності, а на здатності до утворення нової визначеності.

Торкається проблеми видів пізнання й засновник феноменології Е. Гуссерль, який підкреслює, що в пізнанні, крім методології, неодмінно повинна бути присутньою й інша сторона – «рефлексія, що керується одним тільки теоретичним інтересом» [3, с. 285]. Тобто необхідна наявність елементів індивідуальності, наявної в художньому пізнанні, де «наше мислення в таких випадках визначається, і знов-таки причинно, іншими законами; ми слідуємо за неясним впливом звички, пристрасті» [5, с. 81]. Це свідчить про наявність пошуку іншої рушійної сили в пізнанні, крім наукової логіки.

Важливість естетичних критеріїв підкреслювали багато вчених, зокрема, А. Пуанкаре, А. Ейнштейн й ін. А. Пуанкаре наполягав на тому, що наукове й художнє пізнання поєднує критерій витонченості, що являє собою єдність змісту й форми: «У підсумку єдиною об'єктивною реальністю є відносини речей, відносини, з яких випливає світова гармонія. Без сумніву, ці відносини, ця гармонія не могли б бути сприйняті поза зв'язком з розумом, що їх сприймає або відчуває» [6, с. 279]. Пуанкаре у своєму пошуку універсальних критеріїв робить спробу зв'язати критерій витонченості з несподіваним зіставленням речей й їхніх ознак, які за звичай не зіставляються.

Продовжив розвивати проблему універсалізму в пізнанні А. Ейнштейн, який ввів критерії «зовнішнього виправдання» й «внутрішньої досконалості»,

властивих науковій теорії. Зміст першого критерію очевидий: теорія не повинна суперечити результатам досвіду. Другий критерій має на увазі передумови самої теорії, відношення до конкретного наукового матеріалу, що включає в себе художнє представлення пізнаваного. А. Ейнштейном було відзначено, що психічними елементами мислення є більш-менш ясні знаки або образи, які можуть бути відтворені й скомбіновані, тобто було поставлене питання про рушійну силу всякого виду пізнання.

М. Полані вводить поняття «особистісне знання», намагаючись знайти відповідь на питання про рушійну силу пізнання, виділяючи поняття «пристрасність у науці». Він вважає, що це не просто суб'єктивно-психологічний побічний ефект, але логічно невід'ємний елемент науки. Саме «пристрасність» робить сам об'єкт емоційно забарвленим, сама пристрасність робить пізнаваний об'єкт емоційно забарвленим. У той же час М. Полані намагається окреслити границі впливу емоцій у науці: «Наука не може вижити на острові позитивних фактів в оточенні океану інтелектуальної спадщини людини, знеціненої до рівня всього лише суб'єктивних інтелектуальних реакцій. Наука повинна визнати правильність певних емоцій, і, якщо їй це вдається, вона не тільки «врятує» сама себе, але своїм прикладом підведе базу й під всю систему культурного життя, частиною якої є» [5, с. 195]. У якості одного з характерних співвідношень наукової й художньої творчості можна взяти погляди відомого американського психолога мистецтва Р. Арнхейма, який бачить загальне в цих двох видах пізнання у візуальному мисленні. Р. Арнхейм розглядає художню діяльність як особливий вид діяльності. У той же час учений не приділяє уваги аналізу логічного мислення в художнім пізнанні й спрощує структуру й зміст наукового й художнього пізнання перебільшенням ролі доінтелектуального сприйняття:

3. Фрейд і його послідовники розглядали джерело художнього пізнання в процесі сублімації. Вважалось, що завдяки цій здатності суб'єкт, що пізнає, уміє помічати приховані психічні процеси. Художня творчість, відповідно до теорії З. Фрейда, є тією областю, у якій несвідоме проявляється найбільш яскраво й безпосередньо. З. Фрейд також виділяє особливий вид пізнавальної діяльності, називаний фантазуванням.

Дану проблему досліджував також Н. Гудмен, відомий логік, що порівнював логіко-семантичні мови. Він підкреслював, що розходження між науковим і художньому пізнанням не є розходженням між почуттям і фактом, образом і логікою, а являє собою домінування символів з певними специфічними характеристиками. При цьому варто зробити уточнення, що згадане домінування даних характеристик повинне мати рушійні сили, якими в цьому випадку й буде пізнавальне завдання й домінуюча потреба.

Для пошуку відповіді на питання про загальні закономірності в науковому й художнім пізнанні потрібно звернутися до сучасної теорії пізнання й методології науки. Цікаві спостереження по цьому питанню

висловлює Т. Кун, який зв'язує наукові й поза наукові критерії нового знання. Дослідник викладає точку зору, відповідно до якої значення естетичних оцінок іноді може виявитися вирішальним, і говорить, що вчені повинні запозичати в художників деякі принципи. У період панування біхевіоризму відбувається переоцінка штучного інтелекту, що мимоволі відкладає відбиток на розвиток проблеми співвідношення наукового й художнього пізнання.

Новий поворот у вивченні видів пізнання з'явився після широкого застосування принципу доповнюваності і Н. Бора в різних науках. Н. Бор довів, що всі досліджувані явища утворюють складну мережу, з кожного пункту якої відходить не одне, а цілий ряд відгалужень. «У психічному житті людей Бор також розпізнав характер доповнюваних зв'язків, обумовлених словами «інстинкт» й «розум» [4, с. 86]. Такий розподіл систем опису стосувався і видів пізнання – наукового і художнього.

У контексті розробки початку психології художньої творчості досить відомою була школа А. Потєбні, яка трактувала художнє пізнання за принципом «економії думки». Певне значення представники цієї школи приділяли несвідомій, сприятливій економії думки й нагромаджуючої сили. Робота несвідомого є непізнаваною й зводиться до відбору. Основним у їхньому підході був розгляд граматичних категорій і використання семантичного принципу. Представники школи А. Потєбні роблять спробу сформулювати стадії творчого процесу, якими є попередня робота думки над пізнавальним завданням, несвідома робота й акт натхнення, що включає в себе перенесення рішення пізнавального завдання зі сфери несвідомого в сферу свідомості.

Вважається, що штучний інтелект, імітуючи творчість і відтворюючи його закономірності, відображає досвід людства. З метою подолання односторонності в поглядах на цю проблему активно розробляється таке поняття, як особистісний смисл. У зв'язку з подібною постановкою питання є очевидною необхідність цілісного вивчення психічних явищ. Стає безглуздим вивчення пізнавального процесу окремо. Цим питанням впритул займалися вітчизняні вчені-психологи.

Вважалось, що дійсне завдання полягає в тім, щоб зрозуміти свідомість людини, яка відбиває його реальне життя, його буття. А для цього необхідно рішуче відмовитися при розгляді свідомості від ідеалістичного абстрагування чисто пізнавальних процесів. У той же час поняття «особистісний смисл» вносить лише часткову ясність у рішення даного питання, не уточнюючи характер впливу конкретного змісту суб'єкта, що пізнає, на сам процес пізнання і його результати.

Ряд створених концепцій відрізняється своєю самобутністю, у силу чого виявляється неможливим рішення даної проблеми в одному конкретному напрямку. Розглядаються рушійні сили пізнання. Теорії вчених щодо рушійних сил також істотно відрізняються друг від друга: було докладно

вивчене явище інтуїції (А. Бергсон), докладно проаналізована категорія переживання (М. Хайдеггер).

Висновки. При створенні концепції доповнюваності Н. Бора була підкреслена можливість її широкого застосування за межами тієї області, на якій вона була продемонстрована. Із цього випливає доцільність докладного вивчення специфіки наукового й художнього пізнання, заснованої на психофізіологічних механізмах, що дає можливість пояснення характеру дії принципу доповнюваності в застосуванні до обох видів пізнання. Взаємодію наукового й художнього методів пізнання доцільно вивчати, використовуючи принцип доповнюваності Н. Бора, що відкриває можливість пізнання об'єкта за допомогою двох систем опису, які можна спостерігати, звертаючись до пізнавального завдання й домінуючої потреби індивіда.

Діяльна природа людини, що проявляється у формах, які змінюються протягом історії, людської практики, спілкування, духовного життя, реалізується в розвитку культури, у тому числі, наукового й художнього пізнання, які з'являються, отже, як різні, але взаємозалежні змістовно-творчі аспекти людської діяльності. Відкриваючи внутрішній світ особистості, художнє пізнання прилучає нас до найбільш розвинених форм життєдіяльності. Художнє пізнання відбиває життя в цілісних художніх образах і звернене до цілісної людини, до його «Я» як єдиного початку, а не до якої-небудь односторонньо розвиненої здатності.

Ціннісна орієнтація науки й мистецтва є відображенням більше загальних процесів, які торкаються людської культури в цілому і надають нове забарвлення перспективам людини й людства.

Список літератури: 1. *Асмус В.Ф.* Историко-философские этюды. – М.: Мысль, 1964. – 318 с. 2. *Бергсон А.* Творческая эволюция: Пер. с фр. – Минск: Харвест, 1999. – 1408 с. 3. *Гуссерль Э.* Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука: Пер. с нем. – Минск: Харвест, 2000. – 752 с. 4. *Нильс Бор:* Жизнь и творчество: Сб ст.: Пер. с дат. – М.: Наука, 1967. – 344 с. 5. *Полани М.* Личностное знание: На пути к посткритической философии: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – 343 с. 6. *Пуанкаре А.* О науке: Пер. с фр. – М.: Наука, 1983. – 560 с. 7. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 477 с. 8. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 477 с. 9. *Хайдеггер М.* Работы и размышления разных лет. Пер. с нем. – М.: Гнозис, 1993. – 464 с.

Надійшла до редколегії 14.03.08

О.А. ДОЛЬСКАЯ, канд. филос. наук, доцент

ЯЗЫК И «КАРТИНА МИРА»

В статье сделана попытка проанализировать структурные уровни понятия «картина мира», используя в методологическом плане понятие «языковая модель мира». Показано влияние языка на формирование понятия «картина мира».

У статті зроблена спроба зробити аналіз структурних рівнів поняття «картина світу», залучаючи у методологічному плані поняття «мовна картина світу». Показан вплив мови на формування поняття «картина світу».

An attempt to analyse the structural levels of concept «world picture» is done in the article, using in a methodological plan a concept «linguistic model of world». Influence of language is rotined on forming a concept «world picture».

Актуальность. Время смены «картины мира», заявленная в XX в. М. Хайдеггером, во многом обусловлена изменениями в «языковой картине мира». Понятие «картина мира» синонимично «образу мира», «видению мира», «модели мира». Задача: проанализировать понятие «языковая картина мира» как «промежуточной картины» в методологическом плане для более четкого понимания роли и значения языка в формировании понятия «картина мира».

Цель: выделить возможные составляющие структурные уровни понятия «картина мира», используя понятие «языковая картина мира». Показать влияние, роль и значение языка на формирование каждого уровня и высказать предположение, что с позиции коммуникативно-прагматической парадигмы для формирования и понимания концепта «картина мира» необходимо введение новых понятий.

М. Хайдеггер представляет картину мира как сущностно понятий мир, а сама картина означает «...не картину, изображающую мир, а мир, понятий в смысле такой картины. Сущее в целом берется так, что оно только тогда становится сущим, когда поставлено представляющим и устанавливающим его человеком» [10, с. 49]. Эта тема приобретает все больший интерес, оставляя позади наивное представление о непосредственной данности мира человеку благодаря только его органам чувств. Наши перцепции дают материал нашим концептам, но это не означает, что одно вытекает из другого. И перцепты, и концепты составляют единое целое, они не отделены друг от друга, дополняют и оплодотворяют друг друга. Если опираться на теорию семантического значения, то она задает нам методику поиска значения языкового выражения с опорой на этимологическую реконструкцию исследуемого языкового факта. Теория ментальностей предлагает рассматривать языковые образования как результаты

специфического – духовного - развития культуры. Семиотика и социолингвистика ставят акцент на знаковом характере языка. С опорой на эти направления и будет строиться методика наших поисков. Ведущим же методологическим принципом мы выбрали концепцию лингвистической относительности.

Начать рассуждение хотелось бы с немецкой философии, так как о специфике языка каждого народа впервые заговорили именно немецкие философы, что и послужило основанием для формирования этой концепции. Одним из первых об этом писал В. фон Гумбольдт: специфика народа заключена в его языке, который развивается вместе с духовной силой народа. Внешнее проявление этого духа и есть язык. Гумбольдт обращает внимание на двойной процесс: с одной стороны, в языке проявляется характер народа, с другой, - духовные особенности определяют характер языка. Он провозглашает тождество духа народа и его языка. Овладеть вещами – значит овладеть словами. Все, что в нем высказывается, имеет тенденцию к существованию. Следовательно, многие ключевые понятия, кажущиеся универсальными, полностью зависят от языковой структуры. Язык, имея непосредственную связь с сознанием, способен создавать языковой мир между народом и окружающей его действительностью. Этот мир становится реальностью и сообщает нам, как предметы даны в сознании и как понятия-слова понимаются. Идеи Гумбольдта продолжал Л. Вайсгербер, выдвигая идею посреднической роли языка. Он предложил гипотезу «промежуточного мира», в которой язык и есть этот промежуточный мир, стоящий между реальностью и сознанием. Языков множество, они различны, следовательно, «видят миры по-разному» и им соответствуют различные картины мира, которые могут просто не совпадать. Лишь язык дает нам возможность познавать мир, но в то же время его когнитивность не всеобща. Нам присуща способность мыслить, исходя из языковых возможностей. «Мы полагаемся на усвоенное, мы анализируем наш опыт главным образом мерками языковых явлений, на основе нашего языкового знания. Это заходит так далеко, что мы слепо доверяем языку даже там, где наш собственный опыт мог бы указать иное направление» [4, с. 148]. Ограниченность познавательных возможностей человека Вайсбергер связывает со специфичностью каждого языка. Внутренняя форма языка понимается им как система понятийных категорий. «Способ видения мира прививается человеку. Лишь родной язык делает мышление возможным. С точки зрения родного языка можно понять, почему мы думаем так, а не иначе. С этой точки зрения человек “понимает” предметы» [4, с. 150]. В статье мы будем использоваться понятие «промежуточный мир», предложенный Вайсбергером, в методологическом плане.

О том, что с помощью языка формируется картина мира, писал и один из самых популярных философов XX в. Л. Витгенштейн, Он так определяет картину мира: «Нас берет в плен картина. И мы не можем выйти за ее

пределы, ибо она заключена в нашем языке, и тот как бы нещадно повторяет ее нам» [5, с. 128]. Это понятие выступает как необходимое условие для упорядочивания знаний об окружающем мире. В современной философии тема картины мира приобретает все большую актуальность, утверждается мысль о том, что мир разворачивается благодаря языку, который влияет на процессы познания, а его результаты - и на человеческие поступки. То есть картина мира создается не только познанием, но и языком. Это дает возможность представить язык как реальность, формирующую и определяющую картину мира. Тут так и просятся примеры из текстов, различных по времени создания: «Моление о слове» Гаты Заратуштры, творение Речи содружеством древних риши из «Ригведы», Библийское «В начале было Слово». Интересны и следующие наблюдения. Опыренный славой индийский Атман говорит о создании им мира, Гете словами молодого и хвастливого Бакалавра, пытающего пустить пыль в глаза Фаусту, также рассказывает о собственном творении мира. И может в этом хвастовстве есть доля истинного положения дел: «Мир! Его не было, пока я его не создал» [6, с. 267]. Язык предстает как величайшая мощь, с помощью которой творится мир. В целом, под «картиной мира» мы понимаем объективную реальность, которая образуется благодаря языковым представлениям и является нерелексирующей рефлексией говорящих.

Есть две тенденции для понимания «промежуточной картины мира» (языковой). Первая связана с противопоставлением ее научной картине мира, что дает возможность подчеркнуть непосредственную связь «языковой картины» с «наивной картиной мира» (обыденной). Вторая тенденция связана с недостаточностью средств собственно понятийного аппарата для построения «языковой картины мира». Об этом еще в конце XX в. писал Брутян Г.А., указывая на необходимость рассматривать картину мира в двух подходах: в концептуальной и языковой. Под концептуальной картиной мира он подразумевал знания, которые выступают и как результат мыслительного отражения действительности, и как итог чувственного познания. Под языковой картиной мира подразумевается вся информация, закрепленная средствами живых, разговорных языков. Автор настаивает на особенной роли концептуальной модели, опираясь на следующие моменты:

1. Концептуальная модель мира несет в себе основную и существенную информацию об окружающей действительности.

2. Концептуальная модель мира совпадает с сердцевиной, основной частью языковой модели мира.

Опора на концептуальную модель и дает нам возможность вводить такие понятия, как «научная картина мира», «религиозная картина мира», «философская картина мира» и т.п. Он также заявляет и о принципе лингвистической дополненности, согласно которой «знания, содержащиеся в периферийных участках языковой модели мира, являются дополнительной информацией об окружающей нас действительности» [3,

с. 111]. Концептуальная модель мира тесно связана с языковой. Исходя из того, что когнитивная схема картины мира трехчленна и представлена следующими категориями язык – мышление – мир, то «промежуточная картина мира» является основой для формирования концептуальной модели мира. Концептуальная модель, которая структурирует знание о мире, может быть результатом, продолжением языковой модели (языковой картины мира), но на более высоком уровне. Это также дает основание для использования понятия «языковая картина мира» в методическом плане. Теперь попытаемся определить уровни, структурирующие формирование языковой картины мира как «промежуточной картины», которые в совокупности и создают связку-посредницу.

Первый уровень связан с природными особенностями языка и представляет собой доязыковое мышление. На наш взгляд, невозможно понимание языковой картины мира без учета природного компонента в функционировании языка. Последователь Дарвина У. Джеймс, трактует язык как своеобразное инженерное чудо природы. Язык-инженер на первых этапах развития выполняет две важнейшие функции – структурирование и различение. Изучая язык с детства, человек научается структурировать свое существование, ощущения, восприятия и т.п. Более того, структурируя, человек одновременно учится различать элементы жизненного мира. Различение способствует дифференциации мира и одновременно получает свое наименование. Таким образом, структурирование и различение выступают теми функциями, с помощью которых человек может оформить свой первоначальный опыт. Применение языка остается все же неосознанным, хотя он и дает разуму средства для выражения мыслей.

Следующий уровень характеризуется языковым мышлением. При языковом мышлении язык организует набор всех различий в единую структуру. Единицы низшего порядка соединяются в единицы высшего порядка. Эта структура и придает форму содержанию мысли, которая оформляется языковыми рамками. Вне языка могут оставаться жесты, мимика, неясные побуждения. О специфической взаимосвязи мышления и языка писал Э. Бенвенист. Анализируя категории, введенные Аристотелем, Бенвенист дал им языковой статус. В своих рассуждениях Аристотель выделял десять категорий-предикатов (субстанция, сколько, какой, в каком отношении, где, когда, в каком положении, в каком состоянии, делать, подвергаться действию), которыми можно высказать бытие и которым он дал логический статус. Бенвенист же доказал, что «такие типы являются, прежде всего, языковыми категориями» [2, с. 107]. Он не согласен с их логическим статусом: «выделяя их как универсальные, на самом деле получает в результате основные и исходные категории языка, на котором он (Аристотель) мыслит» [2, с. 107].

Теперь о ментальном уровне. В истории человечества пространственные характеристики мыслились, прежде всего, как видимое

пространство, в котором располагаются вещи. Это пространство служило основой, в которой выделялось некое ядро, в нашем случае некое место, на котором выросло то, что служило для человека действительно существующей реальностью. Параллельно происходило формирование пространства референции, складывающееся под влиянием ментальных факторов. Структурирование мира происходило через понятия, которые начинают оформляться благодаря ментальным представлениям. Тот же Бенвенист настаивает на невозможности в некоторых языках субстанциации глаголов. Это значит, что в этих языках невозможно ввести категорию «бытия» в том смысле, в котором ее используют языки индоевропейской группы. Он также подчеркивает тот факт, что категории, к которым Аристотель применял статус универсальных, в некоторых языках просто невозможны. Предполагается, что «промежуточная картина мира» - это результат отражения в мышлении и последующее его оязыковление, которое происходит именно благодаря определенному мышлению, являясь результатом восприятия мира определенной языковой и культурной целостностью. В самом общем виде работа направлена на воссоздание пространства, где эти слова будут «жить», т.е. употребляться. Уже Платон пользовался определенными ментальными ассоциациями, которые можно расценивать как дологическую логику в желании дать исчерпывающее значение понятий с опорой на ментальные представления о мире. Например, при определении справедливости он использовал следующие ассоциации. Справедливые у него понимались как правые, как устремленные вверх, к небу, а злые – как левые, ассоциировались со спуском, с «задними ролями» [9, 614 с.]. Вопрос о том, можно ли ментальность объяснять с языковых позиций или, наоборот, язык рассматривать с точки зрения ментальных особенностей восприятия мира волновал философов и в дальнейшем.

Интенционально-феноменологический уровень. Человек осваивает мир через язык с единственной целью – укорениться в мире. Это стремление настолько сильно, что создание языкового словаря – это практика, настроенная на процесс обустроенности. Человек укореняется в мире через язык. Картина мира, отсылающая к этому уровню, сложилась у Э. Гуссерля, а свое языковое оформление получила в работах Хайдеггера. Гуссерль рассматривал язык как способ видения объектов, как тело мысли. Такая установка возникла у него при стремлении разобраться в понятиях «межличностные отношения» и «общение». Выдвинув идею нового (феноменологического подхода) к языку взамен традиционной грамматики, оперирующей абстракциями, он предложил основываться в рассуждениях на эйдосах языка. Под эйдосами он понимал сущность объекта, но не в традиционном смысле, а как инвариант чувственно воспринимаемой вещи. Основанное на эйдосах описание языка будет «эйдетикой» языка, универсальной грамматикой. Такой подход отсылает к поискам глубинного, невыразимого начала в самом человеческом существе именно как языковом

существо. В своем словаре Гуссерль активно использовал такие понятия, как интенциональность, интересубъективность, жизненный мир. В феноменологии, считает он, «язык должен быть осмыслен как выяснение отношений языка к говорящему субъекту, как мой контакт с языком, на котором я говорю» [8, с. 203]. Язык – это и есть наивная предпосылка феноменологии. Источники понятия интенции можно найти у схоластов. По латыни *intentio* – напряжение, устремление сознания, внимания. Схоласты различали первые интенции (устремление сознания на предмет, акт) и вторые интенции – устремление сознания на акт мысли, то есть на первые интенции. Brentano понятие интенциональности взял у схоластов и представил его следующим образом. Каждое душевное явление имеет свой предмет, но относится к нему по-разному: если что-то представляется, то, значит, выражается в представлении, если утверждается, то – в утверждении, если что-то любит – в любви и т.п. На основе обобщения он выводит общую особенность выражения различных душевных актов и называет ее понятием «интенциональное существование предмета». Отношение сознания к предмету может принимать различный вид, зависящий не от предмета, а от состояния сознания. В отношениях утверждения, любви, восприятия один и тот же предмет может становиться разными предметами [8, с. 204]. Такие виды сознания и получили у Гуссерля название интенциональные. Но на этом поиски Гуссерля не закончились. Он ввел понятие «жизненный мир», объясняя его так. В результате феноменологической интенциональности и объективации нами воспринимается не объективный мир сам по себе, а «феномен предмета» с его «значением» для сознания. А так как мир в целом как объект феноменологии складывается из таких феноменов (предметов), следовательно, мир раскрывается как особый жизненный мир, складывающийся из мнений о мире – *doxa*. Есть некое сходство в рассуждениях Гуссерля, Гумбольдта, Сепира, Уорфа и др. о так называемой «промежуточной картине мире», которая складывается из значений языка и стоит между сознанием человека и объективным миром. Не менее значимый вклад в этом направлении был сделан отечественным мыслителем А.Ф. Потемной. Он подчеркивал, что в основе языкового явления могут лежать не только понятия, но и представления. Мир становится центральным понятием и у Хайдеггера. Под ним он понимает своеобразную систему символов, ценностей, принципов, благодаря которым разворачивается вся человеческая жизнедеятельность. Язык становится сущностью бытия и его домом. Однако современного человека Хайдеггер определяет как бездомного, утратившего свои корни.

Третий уровень определяется знаковостью. О том, что язык есть знак и система, подчиняющаяся своему собственному порядку, прямо заявил в своей концепции Ф. де Соссюр. Слова – это лингвистические знаки, предназначенные для приобретения, хранения и трансляции определенной информации. Об их оформлении в знаки стали задумываться еще греки. Для

Аристотеля «звуки, произносимые голосом, суть символы состояний души, а написанные слова – символы слов, произносимых голосом» [1, 16а3]. Голос порождает первичное означающее и обозначает состояние души одновременно. Между бытием вещей, душой и эмоциями устанавливается естественное означивание, а между логосом и душой – отношения условной символизации. Будучи знаком, слово тем самым рассматривается как указание, обозначение другого предмета, действия, некоего субъективного образования. Но для того, чтобы звуковой комплекс превратился в слово-знак, необходимо выделение особых социальных ситуаций, в которых происходит употребление определенного знака. Эти ситуации связаны одновременно со становлением языка и мышления.

С этим уровнем тесно связан четвертый, хотя его можно рассматривать и как продолжение третьего. Назовем его социоидеологическим. Языковые единицы могут иметь идеологическое измерение. На этом уровне происходит кодирование определенных ценностных устремлений, устойчивых идеологием, мировоззренческих установок. Такое понимание языковой картины мира мы находим уже у М. Бахтина (Волошинова В.В.), затем об этом писал Р. Барт. Слово, по Барту, оформляется и по правилам формальной грамматики и по законам идеологического синтаксиса: даже грамматические категории могут идеологизироваться. Язык как письмо способен оказывать влияние на видение мира говорящих на нем людей, навязывание определенного вида письма – это навязывание определенного образа мира. Другими словами, мы живем в нами сконструированном мире, который становится контекстом, в котором и только в нем мы и можем общаться, думать.

Выводы. Под «картиной мира» мы понимаем объективную действительность, постоянно развивающуюся и меняющуюся, которую человек понимает как совокупность знаний, сформированных в общественном (групповом или индивидуальном) сознании. Основой «концептуальной картины мира» выступает концепт, понятие, а основой языковой (промежуточной) – слово. Говоря о том, что наше видение мира оформляется концептуальной картиной мира, которую можно представить как интегрированное образование различных уровней, мы предполагаем следующее. «Промежуточная картина мира» (языковая) постоянно дает новый материал для оформления концептов, понятий. XXI век – это время тесного сближения культур, языков, время диалогов и событий, время смены «картины мира». Поэтому есть не только возможность, но и необходимость говорить о формировании нового понятийного аппарата в условиях коммуникативно-прагматической парадигмы, способствующего дать более адекватное понимание реальности как «картины мира».

Список литературы: 1. *Аристотель*. Об истолковании // Сочинения в четырех томах. - Т.2. – М.: “Мысль”, 1978. – С. 91 – 116. 2. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. Пер. с фр. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с. 3. *Брутян Г.Т.* К понятию концептуальной

картины мира // Вопросы философии. – 1972, №10. – С 36 – 47. 4. *Вайсгербер Й.Л.* Родной язык и формирование духа: пер. с нем. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: URSS, 2004. – 232 с. 5. *Витгенштейн Л.* Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика Сборник. – М.: Прогресс, 1985. – С. 79 – 128. 6. *Гете И.В.* Фауст: Трагедия: пер. с нем. – М.: АСТ, 2003. – 463 с. 7. *Гумбольдт фон В.* Язык и философия культуры. Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с. 8. *Гуссерль Э.* Логические исследования // Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – М.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 5 – 287. 9. *Платон.* Государство // Избранные произведения. – М.: Мысль, 1998. – С. 63 - 382. 10. *Хайдеггер М.* Картина мира // Время и бытие. – М.: Изд-во «Республика», 1993. – С. 41 – 62.

Поступила в редколлегию 21.12.07

УДК 162

М.В. СМОЛЯГА, канд. филос. наук,
Г.Г. СТАРИКОВА, канд. филос. наук

ПОНЯТИЕ И ФЕНОМЕН ВИРТУАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

В статті аналізується становлення міждисциплінарної структури сучасної науки, зокрема, важливе місце віртуалістики в гуманітарних та природничих дослідженнях. Особливу увагу приділено комунікативній характеристиці віртуальних світів людини та її ролі у розвитку постнекласичної науки.

This article is connected with the problem of becoming the interdisciplinary structure of science. The analysis of the virtual methods in humanitarians and natural sciences also is given in the article. The especially attention is given to the communicated characteristics of the human's virtual worlds and there part in modern science.

В статье анализируется становление междисциплинарной структуры современной науки, в частности, важное место виртуалистики в гуманитарных и естественнонаучных исследованиях. Особое внимание уделено коммуникативной характеристике виртуальных миров человека и ее роли в развитии постнеклассической науки.

Актуальность темы исследования. Один из ключевых вопросов становления современной научной картины мира связан с включением междисциплинарного субъекта познавательной деятельности в схему открытой постнеклассической рациональности и производства теоретических знаний. Новый постнеклассический этап развития науки характеризуется сдвигом мировоззренческой парадигмы, затрагивающим самые различные аспекты: синергетику, виртуалистику, глобалистику, когнитивистику, постнеклассическую психологию и т.д. Особое значение для разработки современных методов познания в онтологическом и эпистемологическом направлениях имеет развиваемая в настоящее время концепция виртуальности.

Степень разработанности проблемы. Виртуальная реальность стала сегодня особым объектом исследования в науке, феноменом для изучения в философии, технологией и пространством жизни человека. Это делает возможным и актуальным синтез предложенного В.С. Степиным концепта постнеклассического типа научной рациональности и нового междисциплинарного подхода, названного Н.А. Носовым виртуалистикой.

Постнеклассический тип научной рациональности сопоставляется В.С. Степиным с научной рациональностью классического и неклассического образцов. При этом основное разделение типов рациональности опирается на специфическое различие структурных связей субъекта познания и его объекта [3, с. 381]. Классический тип научной рациональности, согласно этой концепции, сосредоточен на фигуре объекта, элиминируя субъект как фон и рассматривая эту элиминацию как необходимое условие получения объективно-истинного знания о мире. Однако автономный уровень методологической рефлексии в этот период еще не сформировался, а потому отсутствует и методологический субъект как таковой с его собственным предметом.

Неклассический тип научной рациональности, опираясь прежде всего на познавательный опыт квантовой механики, включает в «фигуру объекта» средства его конструирования как задающие инструментальную перспективу возможности его наблюдения. Но субъект по-прежнему остается частью фона, причем фона в значительной мере неосознаваемого.

И, наконец, постнеклассический тип научной рациональности становится таковым в процессе расширения рефлексии познающего субъекта над собственной деятельностью. Тем самым он становится наблюдателем-участником того, что им наблюдается. Для этого типа рациональности характерно растущее рефлексивное осознание различных познавательных ситуаций как многообразия циклически самоорганизованных интересубъективных коммуникаций, открытых для восприятия трансдисциплинарного коммуникативного субъекта.

Важно подчеркнуть, что все три типа научной рациональности находятся между собой в тесной коммуникативной связи, как в диахроническом, историческом измерении, так и в смысле сосуществования. Это особенно справедливо в отношении постнеклассической науки, осознающей себя не столько в качестве открывающей реальность, сколько конструирующей ее. При этом конструирование осуществляется с позиций человекомерной истины, соотносимой как с человеком, так и с самоорганизующейся Вселенной, частью которой он является [3, с. 382]. Такого рода рассуждения ставят вопрос о существовании методологического субъекта и его статусе.

Подобная постановка вопроса напоминает ситуацию, сложившуюся в современной виртуалистике. Н.А. Носов определяет виртуальную реальность, независимо от ее «природы» (физическая, психологическая,

социальная, биологическая, техническая и пр.), посредством указания на следующие четыре ее фундаментальных свойства: порожденность, актуальность, автономность, интерактивность.

- Порожденность. Виртуальная реальность производится активностью какой-либо другой реальности, внешней по отношению к ней.
- Актуальность. Виртуальная реальность существует актуально, только «здесь и теперь», только пока активна порождающая реальность.
- Автономность. В виртуальной реальности свое время, пространство и законы существования (в каждой виртуальной реальности своя «природа»).
- Интерактивность. Виртуальная реальность может взаимодействовать со всеми другими реальностями, в том числе и с порождающей, как онтологически независимая от них.

Сходство концепций постнеклассической рациональности и виртуалистики можно усматривать прежде всего в том, что обе они так или иначе фокусируются на фигуре субъекта, который находится в процессе становления. Однако в постнеклассике и виртуалистике становление субъекта реализуется в разных контекстах. Постнеклассика, формирующаяся в качестве концептуального продукта развития современного междисциплинарного познания, передний край которого символизируют квантовая космология и синергетика, уделяет больше внимания антропному и эволюционному аспекту проблемы. Виртуалистика же пытается зафиксировать свою «ускользающую» реальность, прежде всего, в качестве создаваемой (или порождаемой) современными информационными технологиями и психотехнологиями, а также их взаимодействием с современным искусством и сферой культуры.

«Субъект, который становится» выглядит в постнеклассике и виртуалистике по-разному, поскольку различны пути их становления. Так, постнеклассический субъект порождается в рефлексивных практиках «второго порядка», создающих коммуникативную реальность «нового диалога человека и природы» (И. Пригожин), процесс объективации которой делает его субъектом-носителем ценностно-познавательного сознания. Становление коммуникативного субъекта постнеклассической науки с необходимостью вынуждает нас мыслить его в виде распределенного во времени множества виртуальных событий-встреч с «Другими» и с самим собой. Мы имеем дело с субъектом, виртуально наделенным такими основополагающими чертами сознания, как рефлексивность и интенциональность.

Очевидно также, что коммуникативная реальность – это, прежде всего, реальность интересубъективных коммуникаций, природа которой определяется, помимо прочего, как особенностями вовлекаемых в нее

субъектов, так и глубиной этой вовлеченности. В этом смысле виртуальная реальность, как неявная предпосылка возможности коммуникации, вошла в неклассическую науку не только через онтологию квантовой механики, но и через сознание ее субъекта [1, с. 16].

В постнеклассике существуют значительные междисциплинарные трудности, связанные с построением общей картины мира. Они не дают возможности объективированного коммуникативного включения виртуальной реальности в контекст той сложной саморазвивающейся системы, с которой, в качестве объекта, имеет дело постнеклассическая наука. В.С. Степин выделяет среди сложных саморазвивающихся систем особый класс человекоразмерных систем [3, с. 387]. Но если человек присутствует в этих системах в качестве объекта, то как быть с миром его внутренних психологических состояний и переживаний, которые, вообще говоря, объективации не поддаются? Как быть с тем, что именуется его субъективным опытом, его индивидуальным сознанием? Именно с этим миром в первую очередь и соотносится то, что Н.А. Носов называет виртуальной реальностью.

В нашем мире интернет становится все более эффективным инструментом интерактивной глобальной коммуникации. Не в последнюю очередь благодаря этому человеческая деятельность приобретает характер конструктивного установления новых коммуникативных связей между разного типа реальностями: вещественными, информационными, чувственно-эмоциональными, знаково-символическими, интеллектуальными и духовными. Таков общий социокультурный и антропологический контекст становления трансдисциплинарного субъекта постнеклассической науки в качестве одновременно субъекта нелокального и виртуального.

Очень важным при этом, как онтологически, так и в эпистемологическом контексте, является разграничение реальностей естественных, найденных, открытых, и реальностей искусственных, созданных, сконструированных. Постнеклассическая наука имеет дело с реальностями обоих типов. В частности, искусственная реальность – это реальность создаваемой человеком техники, средств коммуникации, информационных технологий вместе с рефлексивно-коммуникативными схемами-моделями деятельности по их конструированию и использованию. Но искусственная реальность – это и реальность социума, реальность культуры, реальность художественная: реальность живописи, литературы, музыки. В настоящее время исследователи и искусствоведы все чаще говорят об этих реальностях как о виртуальных.

В работах, посвященных виртуальному в искусстве, высказывается мысль, что различные миры искусства – литературные произведения, живописные полотна, театральные постановки, кинофильмы – делает виртуальными то, что 1) содержание этих произведений создается, конструируется их авторами; 2) несмотря на то, что их содержание отражает

реальность, это отражение является неполным или, употребляя термин С.С. Хоружего, «недовоплощенным» [4, с. 55]. В дополнение к такому пониманию в современных исследованиях предлагается следующая формулировка: «Виртуальное – это иллюзия реальности; тем не менее она дана нам в чувственном опыте: знание о ней мы получаем посредством тех вполне реальных эффектов, которые она производит» [2, с. 31].

Подлинное бытие художественных объектов не есть их материальное бытие. Материальное бытие имеют тексты, ноты, холсты, доски, краски и даже звуки музыкальных произведений и изображения на холстах. Но отнюдь не это делает их произведениями искусства. Такой статус им придают те смыслы, которые генерируются изображениями на полотнах, литературными текстами, движущимися изображениями на экранах. Искусство зарождается в человеческом сознании, в нашей реакции на мир скорее, чем в самом видимом наблюдаемом мире. Между объектами и их изображением стоит внутренний мир художника, и смыслы, которые зритель находит в картине, черпаются им в значительно большей степени из культуры, чем из действительности самой по себе. Эти смыслы имеют не материальное, а идеальное бытие, и именно к этой стороне произведений искусства относится определение «виртуальный» [2, с. 34]. В реальной действительности эти смыслы не существуют, они населяют идеальные, виртуальные миры, порождая, однако, эффекты вполне реальные и способные воздействовать самым непосредственным образом на реципиента.

Так, вполне допустимо говорить о наличии собственных виртуальных миров, порожденных творчеством Л. Толстого или М. Пруста, Ф. Феллини или С. Дали. Конечно, их онтологический статус выглядит иным, чем у виртуальных миров, например, в физике элементарных частиц. Это позволяет применять при анализе произведений искусства такие методологические принципы постнеклассической науки, как дополнительность и неопределенность, интегрируемые в обобщенный принцип антропности и коммуницируемости.

Вывод. Становление постнеклассической науки, а в ее контексте – синергетики, информатики, комплекса когнитивных наук с их «сетевыми» принципами открытости, неравновесности, самоорганизации, подчиненности, кольцевой причинности, обратной связи между уровнями, существенным образом проблематизирует статус тех «фундаменталистских» представлений, согласно которым подлинно истинными, реально существующими, объективно истинными считаются некие онтологические исходные константы, «порождающие начала», а все остальное – вторичное и порожденное – это мир искусственного, сконструированного, субъективного, неподлинного, а потому неистинного, и в итоге даже нереального. Мы видим, что одним из актуальных современных критериев вновь становится истинность, но понимаемая специфически: «Истина – это ответственность». В постнеклассической науке этот критерий предполагает формирование

нового ответственного трансдисциплинарного субъекта, несущего ответственность за истину человеческого бытия в развивающемся мире [1, с. 28]. Таким образом, тезис В.С. Степина об открытости постнеклассической рациональности субъективным ценностям и постулированные Н.А. Носовым характеристики виртуальных реальностей обретают свой гуманистический смысл.

Список литературы: 1. Аршинов В.И., Лебедев М.В. Постнеклассическая рациональность, виртуалистика и информационные технологии // Филос. науки, 2007. – № 7. – С. 9-29. 2. Мамчур Е.А., Скорупская Ю.Г. Виртуальные миры искусства и науки: проблема референции // Филос. науки, 2007. - №7. – С. 32-48. 3. Стёпин В.С. Теоретическое знание. – М.: Республика, 1999. – С. 381-389. 4. Хоружий С.С. Род или недород? // Вопросы философии. 1997. - № 6. – С. 53-68.

Поступила в редколлегию 15.03.08

УДК 141.2

И.В. ВЛАДЛЕНОВА, канд. филос. наук

ДРЕВНЕЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ГАРМОНИИ СФЕР И СОВРЕМЕННЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ СТРУН

У статті аналізується проблема взаємного обумовлення знання. Для доказу проводиться компаративний аналіз давніх уявлень про математичну архітектоніку космосу з сучасними фізичними теоріями струн. Обоснується психологічна та соціокультурна обумовленість знання, яка проявляється у прагненні бачити гармонійну красоту та простоту у своїх теоріях.

В статье анализируется проблема преемствования знания. В качестве обоснования проводится компаративный анализ древних представлений о математической архитектонике космоса с современными физическими теориями струн. Доказывается влияние на построение концепций особенности психологического восприятия окружающего мира человеком.

A problem which is passed from a generation in a generation is analysed in the article. As a ground the comparative analysis of ancient pictures is conducted of mathematical device of space with the modern physical theories of strings. That is psychological feature of cognition of the world is proved.

Степень изученности проблемы. Представления о музыкально-математической архитектонике космоса уходят в глубь веков. Видение музыкального звучания планет, солнца, луны и сфер воодушевляли на философские поиски Аристотеля, Платона, Пифагора. В дальнейшем их идеи развивали неопифагорейцы и неоплатоники. Теория гармонии сфер пронизывает научные построения Кеплера, творчество Гете, Шекспира. Не были чужды идеи о числовой гармонии, цветомузыке Ньютону и Эйнштейну, Вернадскому, Винеру. Звуки, музыка, действительно переводимы в числовые соотношения: к примеру, разность звуков, вызываемых ударами молоточков,

зависит от разности их веса (определяемого в числах), разница звучания разных струн музыкального инструмента зависит от разницы длин этих струн. Пифагорейцы открыли гармонические соотношения октавы, квинты и кварты - и числовые законы, которые ими управляют (1:2, 2:3, 3:4) [8, с. 28]. Представление о числе как о начале всех вещей отнюдь не беспочвенно. Более того, для античного мировосприятия число не абстракция – это сама реальность [8, с. 29]. Диоген Лаэртский, ссылаясь на труд Александра «Преемства философов» отмечает, что «в пифагорейских записках содержится также вот что. Начало всего – единица; единице как причине подлежит как веществу неопределенная двоица; из единицы и неопределенной двоицы исходят числа; из чисел – точки; из точек – линии; из них – плоские фигуры; из плоских – объемные фигуры; из них – чувственно-воспринимаемые тела, в которых четыре основы – огонь, вода, земля и воздух; перемещаясь и превращаясь целиком, они порождают мир – одушевленный, разумный, шаровидный, в середине которого – земля; и земля тоже шаровидна и населена со всех сторон. Солнце, луна и прочие светила суть боги, ибо в них преобладает тепло, а оно – причина жизни [3, с. 296].

Итак, для пифагорейцев число – это начало всего существующего, это инструмент первого постижения количественной стороны мира, определенных количественных отношений, которыми связаны все тела во вселенной. Однако пифагорейская абсолютизация чисел неминуемо приводит к мистике, с позиций которой числа – самостоятельно существующие объекты. Философия пифагорейцев ориентирована на осмысление вселенной с точки зрения понимания ее глубинной внутренней упорядоченности. Таким образом, гармоничность того или иного объекта выступает не просто как его организованность, противостоящая хаосу, но мыслится в качестве глубокой, имманентной объекту закономерностью. В античной философии гармония – это, прежде всего, мировой космический закон. Вот что по этому поводу говорит Филолай: «все происходит по необходимости и согласно с гармонией» [6, с. 208]. Диоген Лаэртский отмечает следующий факт из учения пифагорейцев: «Так как, далее, они видели, что свойства и соотношения, присущие гармонии, выразимы в числах; так как, следовательно, им казалось, что все остальное по своей природе явно уподобляемо числам и что числа – первое во всей природе, то они предположили, что элементы чисел суть элементы всего существующего и что все небо есть гармония и число. И все, что они могли в числах и гармониях показать согласующимся с состояниями и частями неба и со всем мироустройением, они сводили вместе и приводили в согласие друг с другом; и если у них где-то получался тот или иной пробел, то они стремились восполнить его, чтобы все учение было связным... Во всяком случае, очевидно, что они число принимают за начало и как материю для существующего, и как [выражение] его состояний и свойств, а элементами числа они считают четное и нечетное, из коих последнее – предельное, а

первое – беспредельное; единое же состоит у них из того и другого (а именно: оно четное и нечетное), число происходит из единого, а все небо, как было сказано, – это числа» [3, с. 292].

Идеи Пифагора о гармоничном, соотносимом с числовыми параметрами космосе, нашли свое продолжение в философских построениях Платона, для которого космос – самое прекрасное творение Демиурга: «тело космоса, упорядоченное благодаря пропорции, и благодаря этому в нем возникла дружба, так что разрушить его самоидентичность не может никто, кроме лишь того, кто сам его сплотил. При этом каждая из четырех частей вошла в состав космоса целиком: устроитель составил его из всего огня, из всей воды, и воздуха, и земли, не оставив за пределами космоса ни единой их части или силы» [7, с. 428]. Платон не допускает возможности существования другого космоса: «Он имел в виду, во-первых, чтобы космос был целостным и совершеннейшим живым существом с совершенными частями; далее, чтобы космос оставался единственным и чтобы не было никаких остатков, из которых мог бы родиться другой, подобный, и, наконец, чтобы он был недряхляющим и непричастным недугам» [7, с. 429].

Видение гармоничного космоса, вселенной, играющей на божественных нотах проведения пронизывает философские построения Иоганна Кеплера, написавшего «Гармонию мира», в которой он утверждает следующее: «Марс посредством некоей амплитуды расширения достигает октавы с более высокими тонами, поскольку собственный его интервал очень велик. Меркурий получил интервал только для того, чтобы со всеми выступать почти во все гармонические отношения в течение одного своего периода, который не превышает трех месяцев. Земля же, а тем более Венера, имеют очень мало гармонических отношений не только с прочими, но и друг с другом, поскольку их собственные интервалы очень малы» [6, с. 181]. Суждение И. Кеплера о подобии музыки «гармонии сфер» было настолько убедительным свидетельством истинности данного положения, что даже в XIX веке обращавшиеся к этой аналогии мыслители в подтверждении своей позиции как бы взывали к авторитету немецкого ученого XVII века. Например, соотечественник Кеплера, мыслитель XIX столетия Иоганн Риттер, возрождая интерес к идее соответствия музыки «гармонии сфер» в своем сочинении «Фрагменты из наследия молодого физика» призывал «назад к пифагорейцам» [6, с. 185].

Актуальность проблемы. Идея о гармоничной, упорядоченной вселенной отнюдь не чужда современным ученым. Сегодня человек также получает эстетическое наслаждение от созерцания неба. Представления о мировой космической гармонии лежат в основе современной теории струн, согласно которой все вещество состоит из тонких невидимых струн. Вещество во вселенной возникает из них подобно музыке. Таким образом, большинство современных физиков утверждают, что природа сделана из

музыкальных нот, сыгранных на струнах. Вновь возродилось представление о музыкальной симфонии космоса на новом уровне.

Что же такое струны? Имеются в виду крошечные, вибрирующие, сворачивающиеся и удлиняющиеся катушки энергии, каждая из которых настолько мала, что могут быть поняты только в терминах чрезвычайно сложной математики. «Человеческое ухо воспринимает резонансные колебания как различные музыкальные ноты. Схожие свойства имеют струны в теории струн. Они могут осуществлять резонансные колебания, в которых вдоль длины струн укладывается в точности целое число равномерно распределенных максимумов и минимумов» [2, с. 86]. Брайн Грин сравнивает физические струны со струнами скрипки: «если коснуться струны скрипки сильнее, звук будет более сильным, слабое прикосновение даст более нежный звук. Согласно специальной теории относительности энергия и масса представляют собой две стороны одной медали: чем больше энергия, тем больше масса и наоборот. Таким образом, в соответствии с теорией струн, масса элементарной частицы определяется энергией колебания внутренней струны этой частицы. Внутренние струны более тяжелых частиц совершают более интенсивные колебания, струны легких частиц колеблются менее интенсивно. Различия между частицами обусловлены различными модами резонансных колебаний этих струн. То, что представлялось различными частицами, на самом деле является различными «нотами», исполняемыми на фундаментальной струне. Вселенная, состоящая из бесчисленного количества этих колеблющихся струн, подобна космической симфонии [2, с. 87].

История создания теории струн начинается в 1960-х годах, когда была обнаружена зависимость между спином адрона и его массой (график Чю-Фротши). Это наблюдение привело к созданию теории Редже, в которой разные адроны рассматривались не как элементарные частицы, а как различные проявления единого протяжённого объекта – реджеона. В последующие годы усилиями Габриэле Венециано, Йоихиро Намбу, Холгера бех Нильсена и Леонардо Сасскинда была выведена формула для рассеяния реджеонов и была дана струнная интерпретация протекающих при этом явлений.

В 1968 году Габриэле Венециано и Махико Сузуки при попытке анализа процесса столкновений пи-мезонов (пионов) обнаружили, что амплитуда парного рассеивания высокоэнергетических пионов весьма точно описывается одной из бета-функций, созданной Леонардом Эйлером в 1730 году. Позже было установлено, что амплитуда парного пионного рассеивания может быть разложена в бесконечный ряд, начало которого совпадает с формулой Венециано–Сузуки.

В 1970 году Йоихиро Намбу, Тецуо Гото, Холгер Бех Нильсен и Леонард Сасскинд выдвинули идею, что взаимодействие между сталкивающимися пионами возникает вследствие того, что эти пионы

соединяет «бесконечно тонкая колеблющаяся нить». Полагая, что эта «нить» подчиняется законам квантовой механики, они вывели формулу, совпадающую с формулой Венециано–Сузуки. Таким образом, появились модели, в которых элементарные частицы представляются в виде одномерных сверхкоротких струн, которые вибрируют на определённых нотах (частотах). В 1974 году, Джон Шварц и Жоэль Шерк, а также, независимо от них, Тамиаки Йонея, изучая свойства струнных вибраций, обнаружили, что они в точности соответствуют свойствам гипотетической частицы-переносчика гравитационного взаимодействия, которая называется гравитон. Шварц и Шерк утверждали, что теория струн первоначально потерпела неудачу потому, что физики недооценили её масштаб. На основе данной модели была создана теория бозонных струн, которая по-прежнему остаётся первым вариантом теории струн. Эта теория формулируется в терминах действия Полякова, с помощью которого можно предсказывать движение струны в пространстве и времени. Процедура квантования действия Полякова приводит к тому, что струна может вибрировать различными способами, и каждый способ её вибрации генерирует отдельную элементарную частицу. Масса частицы и характеристики её взаимодействия определяются способом вибрации струны («нотой», которая извлекается из струны). Получающаяся таким образом гамма называется спектром масс теории струн. Первоначальные модели включали как открытые струны, то есть нити, имеющие два свободных конца, так и замкнутые, то есть петли. Эти два типа струн ведут себя по-разному и генерируют два различных спектра. Не все современные теории струн используют оба типа; некоторые обходятся только замкнутыми струнами.

Джоел Шерк в 1979 г. предложил придать теории струн статус фундаментальной теории – истинной теории всего, включающей в себя и гравитацию. «Новая любовная интрига между физиками и математиками, плодом которой явилось сотрудничество между Атьи и Витеном, была нацелена скорее на обнаружение красоты и гармонии (между дифференциальной геометрией и топологией с одной стороны и искусством евклидова функционального интеграла со стороны КТП)», – так пишет об истории построения теории струн Берт Шроер в книге «Теория струн и кризис в физике элементарных частиц» [9, с. 6]. В 1984-1986 гг. физики поняли, что теория струн могла бы описать все элементарные частицы и взаимодействия между ними, и сотни учёных начали работу над теорией струн как наиболее перспективной идеей объединения физических теорий.

Брайн Грин отмечает, что поисками теории, которая гармонично объединила бы все процессы в физическом мире, занимался А. Эйнштейн: «Последние тридцать лет своей жизни Альберт Эйнштейн провел в неустанном поиске так называемой единой теории поля – теории, которая смогла бы объединить все взаимодействия, существующие в природе, в единую, всеобъемлющую и непротиворечивую систему. Мотив, лежащий в

основе его поиска, не был связан напрямую с тем, что мы обычно подразумеваем под научной деятельностью, например, с попыткой объяснить те или иные конкретные экспериментальные данные. Им двигала страстная вера в то, что, достигнув глубочайшего понимания мироздания, мы сможем проникнуть в его самую сокровенную тайну – простоту и мощь принципов, лежащих в его основе. Эйнштейн хотел раскрыть устройство Вселенной с доселе неведомой ясностью, заставив нас застыть в благоговейном изумлении перед ее совершенной красотой и элегантностью» [2, с. 4]. Начав теоретическую работу над теорией струн известный физик Шварц ощущал, что «математическая структура теории струн столь прекрасна и имеет столько поразительных свойств, что, несомненно, должна указывать на что-то более глубокое» [2, с. 83]. Физик А. Салам утверждает: «наши теории – это лишь ступени, ведущие к внутренней гармонии. Вера во внутреннюю гармонию в прошлом приносила свои плоды. Я уверен, что так будет и в будущем» [5, с. 10]. Е.А. Мамчур отмечает, что существуют исследователи, которые верят в фундаментальное единство природы и стремятся построить единую картину мира, это те люди, которые работают над реализацией программы Великого объединения в физике элементарных частиц. Что побуждает ученых строить подобные теории? Е.А. Мамчур считает, что в основе этого лежит открытый психологом А. Валлоном феномен дипластии. Согласно А. Валлону, использование бинарных структур-оппозиций – механизм, существенный для мифологического способа освоения мира. «Повидимому, именно на рассматриваемой особенности человеческой психики базируется способность находить подобное в различном, узнавать «непохожее», стремление соединить разноплановые явления в единое целое, играющие столь важную роль в теоретическом познании» [5, с. 13]. П.П. Гайденок обращает внимание на социокультурный контекст научного познания «Научное познание представляет собой один из аспектов культурного творчества, органически связанный с другими аспектами, влияющий на них и в свою очередь испытывающий их влияние. Особенно существенное влияние на науку оказывают религия и философия» [1, с. 85]. Согласно Ф. Капра, целостность Вселенной – естественна и очевидна. «Принципиальное единство Вселенной осознается не только мистиками, это – одно из основных открытий, или, вернее сказать, откровений современной физики. Оно становится очевидным уже на уровне атома и делается все более несомненным по мере дальнейшего проникновения в толщу вещества, вплоть до мира субатомных частиц. Сравнивая современную физику с восточной философией, мы будем постоянно обращаться к теме единства всех вещей и событий» [4, с. 108].

Исследования в области теории суперструн продолжают. В середине 1990-х Эдвард Уитген, Джозеф Полчински и другие физики обнаружили веские доказательства того, что различные суперструнные теории представляют собой различные предельные случаи неразработанной пока 11-

мерной М-теории. Это открытие ознаменовало собой вторую суперструнную революцию. Последние исследования теории струн (точнее, М-теории) затрагивают D-браны, многомерные объекты, существование которых вытекает из включения в теорию открытых струн.

Таким образом, ученые полагают, что все «кирпичики мироздания» возникают подобно звукам, рождаемым при колебании струны музыкального инструмента. Из звучания этих струн рождается симфония под названием «Вселенная». Связь между древними представлениями о гармонии сфер, упорядоченности и совершенстве космического устройства с современными физическими теориями очевидна. В основе подобных представлений лежит особенность социокультурной обусловленности знания, а также своеобразное психологическое видение окружающего мира человеком.

Список литературы: 1. *Гайдено П.П.* Философские и религиозные истоки классической механики //Социокультурный контекст науки М: РАН, 1998. - С. 84-101. 2. *Гри Б.* Элегантная Вселенная. Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории: Пер. с англ. - М.: URSS; КомКнига, 2007. - 286 с. 3. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. - М.: Мысль, 1986. - 571 с. 4. *Канра Ф.* Дао физики: Исследование параллелей между современной физикой и мистицизмом Востока. - СПб.: Орис, 1994. - 303 с. 5. *Мамчу Е.А.* Человеческоотнесенные параметры научной деятельности //Социокультурный контекст науки М: РАН, 1998.-С. 5-20. 6. *Можейко М.А.* Гармония // История философии. - Минск: "Интерпрессервис", 2002. - С. 208-209. 7. *Платон .*Филеб. Государство. Тимей. Критий: Пер. с древнегреч. - М.: Мысль, 1999. - 656 с. 8. *Реале Дж., Антисер Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Т.1. Античность. - СПб. - П.:ТОО ТК "Петрополис", 1994. - 326 с. 9. *Schroer B.* String theory and the crisis in article physics. - Rio de Janeiro: arXiv:physics/0603112.V.4. - 32 p.

Поступила в редколлегию 17.02.08

УДК 111.821

Е.В. ДОБРОВОЛЬСКАЯ, аспирант

ФОРМАЛЬНАЯ ОНТОЛОГИЯ И АНАЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ

У статті розглянуті філософські засади одного з напрямів комп'ютерних наук – онтологічного інжинірингу, в межах якого розробляються і проектуються формальні онтології; виявлений глибинний взаємозв'язок між аналітичною філософією першої половини – середини ХХ ст. і формальною онтологією.

В статье рассмотрены философские основания одного из направлений компьютерных наук – онтологического инжиниринга, в рамках которого разрабатываются формальные онтологии; выявлены глубинные взаимосвязи между аналитической философией первой половины – середины ХХ в. и формальной онтологией.

In this paper philosophic foundation of ontology engineering is considered. Ontology engineering is a branch of computer science that develops formal ontologies. There are also revealed deep interrelations between analytic philosophy of the first half – middle of the XX century and formal ontology in this paper.

В настоящее время одним из популярных направлений компьютерных наук является онтологический инжиниринг. В рамках этого направления разрабатываются и проектируются компьютерные (формальные) онтологии, соединившие в себе различные области знания: искусственный интеллект, логику, философию. Поэтому особую *теоретическую актуальность* приобретает сегодня проблема взаимосвязи аналитической философии и формальной онтологии, как на предметном, так и на методологическом уровне.

Степень разработанности проблемы. Некоторые аспекты философских оснований формальной онтологии рассмотрены в работах Р. Поли [18], Б. Смита [20], Е. Драгиной-Черной [6], В. Васюкова [2], В. Рубашкина и Д. Лахути [9] и др., где отмечается, что формальная онтология берет свое начало от феноменологии, с одной стороны, и от аналитической философии – с другой. Тем не менее, взаимосвязи между этими философскими направлениями и формальной онтологией исследованы недостаточно и фрагментарно.

Целью данной статьи является выявление глубинной взаимосвязи между аналитической философией первой половины – середины XX в. и формальной онтологией.

Рассмотрим более подробно, какое определение дается формальной онтологии в компьютерных науках. За основу возьмем несколько авторитетных работ, на которые ссылаются исследователи как в области компьютерных наук (информационных технологий), в частности, онтологического инжиниринга [4], [17], так и в области философии [20], [9], в которых даются определения онтологии и проясняется контекст использования этого термина. К этим работам относятся, например, работы Н. Гуарино [15], [16] и Т. Грубера [13], [14].

Т. Грубер определяет онтологию как «имплицитную спецификацию концептуализации». Под термином «концептуализация» подразумевается «абстрактное упрощенное видение мира, которое мы представляем с определенной целью» [13, с. 908]. Далее Грубер поясняет, что в онтологии имена сущностей из универсума рассуждений (такие как классы, отношения, функции или другие объекты) связываются с текстом, понятным человеку, в котором описывается значение этих имен и формальные аксиомы, которые ограничивают интерпретацию и согласовывают использование имен. В заключение Грубер определяет онтологию как изложение логической теории, говорит о важности такого качества онтологии как согласованность, для чего вводится термин «онтологические обязательства» – договоренность о согласованном использовании общей терминологии.

Н. Гуарино уточняет определения, данные Т. Грубером и выделяет несколько интерпретаций понятия «онтология» [15]: 1) онтологическая теория – логическая теория, предназначенная для выражения онтологического знания (все аксиомы онтологической теории должны быть истинны для любой возможной концептуализации, лежащей в основе этой теории); 2) спецификация онтологических обязательств, где онтологические обязательства понимаются как установление соответствия между логическим языком и множеством семантических структур [16]; 3) концептуализация, где концептуализация представляется в следующем виде: $\langle W, D, R \rangle$, где W – набор возможных миров, D – набор объектов из предметной области, R – набор интенциональных отношений в этой области. Иными словами, концептуализация – набор правил, ограничивающий структуру фрагмента реальности.

Заметим, что и в первой, и во второй работах говорится о различии онтологии на уровне знаний (концептуальной структуры) и онтологии на символическом уровне (прикладной онтологии, артефакта).

По мнению Б. Смита, который является специалистом в области компьютерных наук и философии, онтология является словарем терминов с общепринятыми определениями, созданным для получения лексической или таксономической системы для представления знаний, которая может быть принята различными сообществами. В идеале, онтология является формальной теорией, в которую включены не только определения, но и системы аксиом.

В статье Е.Г. Драгалиной-Черной утверждается, что «абстрактные логики в целом могут рассматриваться как формальные онтологии абстрактных объектов, приближаясь тем самым к компьютерным онтологиям предметных областей» [6, с. 8]. Под абстрактной логикой можно понимать любую совокупность, состоящую из: (1) класса изоморфных структур, (2) класса формальных выражений некоторого языка и (3) отношения выполнимости между ними.

Основываясь на вышеназванных и других работах, можно выделить для рассмотрения такие интерпретации онтологии: концептуальная структура, логическая теория, программно реализованный артефакт (прагматически-ориентированная онтология). Кроме того, в основе создания онтологии мы можем отметить такие идеи: построение искусственного языка; создание концептуальной схемы; стремление к формализации знания, к четким, однозначным формулировкам; установление связи между языком и окружающим миром. Именно эти идеи находились в поле рассмотрения аналитической философии, которая характеризуется строгостью аргументации, обоснованностью, терминологической ясностью и однозначностью.

На начальном этапе аналитическая философия исследовала язык науки, была уверена в возможности элиминации философских проблем с помощью

анализа искусственного или естественного языка. Философия должна была помогать науке в ее развитии, выявлять ее логическую структуру, избавлять от неточности, многозначности путем анализа языка, совершенствовать его и создавать идеальный язык науки. Целью философии было создание единой формализованной системы знаний о мире – точной, строгой, лаконичной.

После лингвистического поворота в поле изучения аналитической философии попал обыденный язык и обыденный мир. Считалось, что реальность является человеку с помощью языка, речевых актов, язык и есть реальность. Признавались историчность и многозначность языка. Отказ от единой структуры языка, возможность различных интерпретаций обосновывались новым представлением языка – как множества языковых игр, теорий, основанных на различных предпосылках. Куайн, например, говорил о существовании логической формы теории, которую он назвал «теоретической формой», эта форма может быть интерпретирована по-разному в зависимости от выбранного универсума рассуждений. Признавалось, что мир можно описывать в различных системах, то есть каждая система специфицировалась своей онтологией – совокупностью общих категорий.

Начиная с 60-х годов XX в. в рамках аналитической философии рассматривались теории референции, соотношения слов и объектов реального мира. Разрабатывались два подхода – экстерналистский и интерналистский – значение рассматривалось либо как внешний, социальный, либо как внутренний феномен. Задача философии виделась в выявлении глубинной грамматики, общей формальной структуры обыденного языка. Аналитическая философия на основе выявления формальной структуры языка, глубинной грамматики пыталась перейти к структурным основам бытия. По мнению Стросона, Хомского, Даммита, в основания грамматики входит онтология, потому необходимо было создание особого онтологического словаря.

Возможно, именно идеи аналитической философии о постижении и описании реальности с помощью анализа языка, выявления и воспроизведения его глубинной структуры, построении искусственного языка и явились предпосылками возникновения такого направления в компьютерных науках как инженерия онтологий (онтологический инжиниринг) и самой онтологии компьютерных наук (компьютерной онтологии, онтологии информационных наук).

Рассмотрим более подробно, какие понятия аналитической философии могли явиться идейными предпосылками возникновения онтологии компьютерных наук. На начальном этапе развития аналитической философии логический позитивист, один из разработчиков программных положений Венского кружка Р. Карнап ввел в рассмотрение термин «языковой каркас» - систему способов речи, подчиненную некоторым правилам: «Если кто-либо хочет говорить на своем языке о новом виде объектов, он должен ввести

систему новых способов речи, подчиненную новым правилам; мы назовем эту процедуру построением языкового каркаса для рассматриваемых новых объектов» [11, с. 20].

Идею «понятийного аппарата», подобную идее «языкового каркаса» мы находим у К. Айдукевича – представителя Львовско-Варшавской школы. Как «понятийный аппарат», так и «языковой каркас» можно поставить в соответствие онтологии как концептуальной структуре.

Понятийный аппарат К. Айдукевича являлся основой для картины мира: «...все суждения, которые мы принимаем и которые образуют картину мира, не определяются однозначно данными опыта, но зависят от выбора понятийного аппарата, с помощью которого мы интерпретируем эти данные.» [1, с. 231]. При этом Айдукевич говорил о том, что принятием того или иного понятийного аппарата мы можем изменять всю картину мира, настаивал на пластичности и изменчивости понятийного аппарата каждого человека. Кроме того, Айдукевич указывал на то, что картина мира, которая является продуктом познавательной деятельности, конструируется только из абстрактных элементов, в нее складываются только значения выражений, а те не охватывают данных впечатлений. «Роль данных впечатлений заключается только в том, что они после уже совершенного выбора понятийного аппарата определяют, какие из элементов, содержащихся в этом аппарате, должны войти в картину мира.» [1, с. 254].

У Айдукевича мы находим также основу для интерпретации онтологии как логической системы – понятие языка, которое отличается от обыденного. Так, например, немецкий язык (в обыденном понимании) является совокупностью языков, отличающихся друг от друга способом приписывания значений. При изменении значения, связываемого со словом, мы переходим от одного языка к другому, оставаясь при этом в рамках одного языка в обычном понимании этого слова.

Язык может быть согласованным и несогласованным, открытым и замкнутым. Айдукевич вывел признаки переводимости языков одного в другой и взаимосвязь переводимости с понятийным аппаратом. Понятийным аппаратом, лежащим в основе замкнутого и согласованного языка, он назвал класс всех значений выражений, фигурирующих в этом языке.

Язык у Айдукевича являлся идеализированным, ему не соответствовали ни обыденные языки, ни язык науки, поэтому правила функционирования, переводимости языков один в другой необходимо было приспособлять к действительности, подобно тому как в физике приспособляют к действительности законы, выведенные для идеального газа.

Еще у одного представителя Львовско-Варшавской школы – А. Тарского мы находим понятие «мета-язык», которое можно сравнить с моделью, структурой самой онтологии, так как это язык, в котором говорится о другом (объектном) языке: объектный язык – это «...язык, который «о чем-то говорит» и который является предметом всего нашего обсуждения...»,

мета-язык – язык, «...в котором мы «говорим о» первом языке и в терминах которого мы хотим, в частности, построить определение истины для первого языка.» [10, с. 101].

Тарский отмечал, что оба эти термины относительны, так как если нас заинтересует понятие истины, применимое к предложениям мета-языка, то он станет объектным языком, и чтобы определить истину для этого языка, мы должны перейти к новому мета-языку (более высокого уровня). Мета-язык содержит объектный язык как часть и термины общелогического характера.

Понятие «мета-язык» можно сравнить также и с предпосылочным языком, а следовательно и с онтологией верхнего уровня (содержащей базовые понятия), так как значение определяемого термина объектного языка объясняется в терминах мета-языка, причем эти термины должны быть «совершенно ясными и недвусмысленными». Это достигается тем, что в состав мета-языка входят термины объектного языка; термины, относящиеся к форме выражений объектного языка и используемые для образования их имен; и термины логики. Таким образом, как считает Тарский, мета-язык не будет включать никаких «неопределяемых терминов», семантические термины (говорящие об объектном языке) могут вводиться в мета-язык только посредством определений. К мета-языку Тарский выдвинул требование «быть существенно богаче», выполнение которого должно было сделать невозможной интерпретацию мета-языка в объектном языке и гарантировало удовлетворительное определение истины.

Еще один философ, придерживающийся взглядов логического позитивизма – В. Куайн, рассматривал в своей работе «Онтологическая относительность» понятие «предпосылочный язык», которое можно сравнить, скорее, с онтологией верхнего уровня, так как оно содержит базисные термины, с помощью которых можно объяснить все остальные – для остановки «регресса» в определении. Правда, Куайн признавал, что с помощью предпосылочного языка можно получить только относительный смысл: «Предпосылочный язык дает нам искомый смысл (query sense), хотя бы относительный смысл, относительный в обращении к этому предпосылочному языку.» [19, с. 205].

Куайн говорил также об онтологической относительности теории: универсум теории может быть осмысленным лишь относительно некоторой предпосылочной теории и лишь относительно некоторого выбора способа перевода одной теории в другую.

Идейные предпосылки возникновения компьютерной онтологии мы находим не только у логических позитивистов, но и у представителей лингвистической философии. Так, например, у самого инициатора «лингвистического поворота» в аналитической философии Л. Витгенштейна одними из ключевых понятий являлись «примитивный язык» или «языковая игра», которые сходны с прикладной онтологией, так как слова здесь употребляются в строго определенном смысле и относятся к определенной

области значений. Конечно, четкого определения, что такое «игра», Витгенштейн так и не дал, говоря, что это понятие с расплывчатыми границами, «Всегда ли целесообразно заменять нечеткое изображение четким? Разве неотчетливое не является часто как раз тем, что нам нужно?... так же можно объяснить кому-нибудь и что такое игра. Ему предлагают примеры и стараются, чтобы они были поняты в определенном смысле. Однако под сказанным я вовсе не имею в виду: в этих примерах ему следует увидеть то общее, что я по каким-то причинам не смог выразить словами. Подразумевалось другое: он должен теперь применять эти примеры соответствующим образом. Приведение примеров здесь не косвенное средство пояснения, к которому мы прибегаем за неимением лучшего. Ведь любое общее определение тоже может быть неверно понято. Именно так мы играем в эту игру. (Я имею в виду языковую игру со словом «игра»)» [3, §71].

Витгенштейн говорил о том, что вне игры вещь не имеет имени, слово имеет значение только в составе предложения. Языковая игра для Витгенштейна – форма жизни, которых существует множество: «Легко представить себе язык, состоящий только из приказов и донесений в сражении. Или язык, состоящий только из вопросов и выражений подтверждения и отрицания. И бесчисленное множество других языков. Представить же себе какой-нибудь язык значит представить некоторую форму жизни.» [3, §19].

Еще один представитель лингвистической философии – Д. Дэвидсон – в работе «Об идее концептуальной схемы» [7] проанализировал взгляды своих предшественников и современников на вопросы о смене, переводимости и интерпретации концептуальных схем. Саму концептуальную схему Дэвидсон определил как способ организации опыта; систему категорий, придающую форму чувственным данным; точку зрения индивидов, культур и эпох на происходящие события. Если вспомнить определение онтологии как концептуальной структуры или схемы, то легко проследить аналогию между понятием «концептуальной схемы» Д. Дэвидсона и онтологией компьютерных наук.

Дэвидсон пытался установить отношения между языком, реальностью и концептуальной схемой. По его мнению, схема лежит в основе языка, причем одной схеме может соответствовать множество языков, а разным концептуальным схемам соответствуют разные языки: «когда концептуальные схемы различаются, то различаются и языки. Говорящие на разных языках могут разделять одну концептуальную схему при условии наличия способа перевода с одного языка на другой, поэтому изучение критериев перевода представляется способом рассмотрения критериев идентичности концептуальных схем» [7, с. 145].

Концептуальная схема и язык взаимозависимы, так как с помощью языка мы организуем данные опыта, чувственные данные для построения схемы: «...нечто является языком и объединяется с концептуальной схемой

независимо от того, можем ли мы это нечто перевести, если оно стоит в определенном отношении (предсказания, организации, согласования) к опыту (природе, реальности, чувственным данным)» [7, с. 151].

Об отношении между реальностью и концептуальной схемой Дэвидсон говорил так: «Даже сама реальность относительно к схеме: то, что считается реальным в одной системе понимания, может не считаться таковым в другой» [7, с. 144]. Философ выделил понятие дуализма концептуальной схемы и эмпирического содержания (организующей схемы и того, что ожидает организации), которое назвал третьей догмой эмпиризма, свободного от «...непоследовательных догм аналитико-синтетической дистинкции и редукционизма, т.е. от бесполезной идеи, будто мы можем единственным путем – предложение за предложением – локализовать эмпирическое содержание.» [7, с. 150]. Этот дуализм не может быть представлен рационально.

Дэвидсон отметил, что не он первый рассматривал понятие концептуальной схемы, ссылаясь на «концептуальную схему науки» Куайна, различные миры Стросона (отличающиеся друг от друга благодаря нашим фиксированным описательным ресурсам, предполагаемой системой понятий), различные миры Куна (мир в глазах различных наблюдателей, подходящих к нему с несоизмеримыми системами понятий), схемы Патнэма и Фейерабенда, порождаемые новой наукой.

Рассматривая историю развития аналитической философии и компьютерной онтологии, можно проследить общие тенденции. Первоначально задачей аналитической философии было создание однозначной формализованной системы знаний о мире, что является идеей построения онтологии компьютерных наук. В ходе своего развития философия показала несостоятельность своей программы, отказалась от этой задачи. Была доказана невозможность формализации всех областей знания, невозможность создания универсальной структуры.

К. Айдукевич, например, показал, что развитие науки не может иметь тенденцию к универсальному языку или универсальной области значений, так как в таком случае язык будет несогласованным, а область значений этого языка была бы грубым подобием понятийных аппаратов.

Гудмен говорил о невозможности выбора единственного основания классификации для онтологии и об ограниченности наших способов описания. Дэвидсон говорил о невозможности существования единой концептуальной схемы.

Витгенштейн показал, что реальный язык нельзя формализовать, привести к логически чистой системе: «Ведь кристальная чистота логики оказывается для нас недостижимой, она остается всего лишь требованием...требованию чистоты грозит превращение в нечто пустое. Оно заводит нас на гладкий лед, где отсутствует трение, стало быть, условия в каком-то смысле становятся идеальными, но именно поэтому мы не в

состоянии двигаться. Мы хотим идти: тогда нам нужно трение. Назад, на грубую почву!» [3, §107]. Кроме того, Витгенштейн говорил о невозможности формализации языка, описывающего внутренние переживания и понятного «лишь мне одному».

Райл говорил о невозможности формализации: «...логика повседневных утверждений, и даже логика утверждений ученых, юристов, историков и игроков в бридж, в принципе не может быть адекватно представлена посредством формул формальной логики. Так называемые логические постоянные, отчасти благодаря продуманному ограничению, действительно имеют рассчитанную логическую силу. Однако неформальные выражения и повседневного, и технического дискурса имеют собственные нерегламентированные логические возможности, которые нельзя без остатка свести к логическим возможностям марионеток формальной логики.» [8, с. 172].

По мнению Тарского, и этого мнения придерживаются некоторые разработчики онтологий, возможна формализация (теоретически) некоторых областей науки (Тарский приводил в пример математику и теоретическую физику). «Было бы интересно и важно действительно построить язык такого типа, который оказался бы достаточно богатым для изложения обширной области эмпирической науки. Это послужило бы оправданием надежды на то, что языки с точной структурой в конце концов заменят повседневный язык в научных рассуждениях.» [10, с. 98].

После неоднократных попыток создания единой онтологии идея универсальности была оставлена большинством исследователей, и инженерия онтологий сосредоточилась на создании прикладных онтологий. Кроме того, появилась идея создания онтологии верхнего уровня, описывающей базовые термины, на основе которой можно было бы строить онтологии предметных областей. Райл говорил о существовании «меновых», «дотеоретических» понятий, обладающих нейтральностью, с помощью которых можно осуществлять переход от одной области науки к другой, но все же было доказано, что единой системы, даже базовой быть не может. Так, например, Дэвидсон говорил о бессмысленности поисков общих оснований для сравнения концептуальных схем, если под этим подразумевать нечто общее для несоизмеримых схем. Этим основанием не может быть ни нейтральная по отношению к теории реальность, ни некий словарь (фиксированный запас значений). О существовании такого базисного словаря, полностью состоящего из слов, которые связаны с природой «непроблематическими» способами, на основании которого можно сравнивать теории, говорил Кун. Фейерабенд и Дэвидсон показали, что такой словарь не может существовать, так как «При переходе от одной теории к другой слова неувлимым образом изменяют свои значения или условия применимости. Хотя большая часть тех же самых знаков используется как до, так и после научной революции (например: сила, масса, элемент, состав,

клетка), способ, которым они связываются с природой, изменился. Таким образом, следующие друг за другом теории, как мы утверждали, несоизмеримы.» [7].

Развитие аналитической философии показало, что содержание фактов, теорий, зависит и от других, вненаучных форм деятельности людей. Наука всегда существует в контексте культуры, общества, истории и зависит от экономики, политики, искусства, религии и т. п. Это затрагивает проблему интерпретации и интеграции онтологий – ведь не всегда даже исследователи в одной и той же области могут найти общий язык.

Еще одна проблема – проблема необходимой и достаточной степени детализации, рассматриваемая разработчиками онтологий, разрабатывалась Витгенштейном, Гудменом: «Однажды кто-то меня довольно раздраженно спросил: «Разве Вы не видите, что перед Вами?» И да, и нет. Я вижу людей, стулья, газеты и книги перед собой, а также их цвета, формы и образцы. Но разве я вижу молекулы, электроны и инфракрасный свет, которые также находятся передо мной? И разве я вижу этот штат или Соединенные Штаты, или вселенную? Я вижу только части этих многосторонних объектов, в самом деле, но тогда следует также признать, что я вижу только части людей, стульев и т.д.» [5, с. 191].

Построение онтологии предполагает определение входящих в нее понятий, для определения которых используются другие понятия. Витгенштейн обратил внимание на бесконечность определения. Карнап говорит о необходимости ввода протокольных предложений, из которых можно вывести все понятия, Куайн же указывает на относительность определения: «То, что делает онтологические вопросы бессмысленными, если они рассматриваются абсолютно (а не относительно),— это не их универсальность, а их свойство быть логическим кругом. Вопрос в форме «Что есть F?» может получить ответ только обращением к следующему термину «F есть G». Ответ имеет только относительный смысл: смысл, относительный к некритическому принятию G» [19, с. 208].

Вывод. Несмотря на неудачи, постигшие аналитическую философию, идея существования общей, универсальной структуры мира, вера в возможность отображения этой структуры с помощью изучения языка, продолжают существовать. Об это говорит, например, следующая фраза Д. Дэвидсона: «...общепринятая картина мира создает общий язык. Поэтому допустимо предполагать, что изучение наиболее общих аспектов языка будет изучением наиболее общих аспектов реальности» [12, с. 201]. Онтологический инжиниринг, у истоков которого стояли философы-аналитики, повторил попытки воплощения этой идеи и снова потерпел неудачу. Невнимание к тому факту, что существует взаимосвязь между аналитической философией первой половины – середины XX в. и формальной онтологией, привело разработчиков онтологий к повторению ошибок философов-аналитиков.

Список литературы: 1. *Айдукевич К.* Картина мира и понятийный аппарат // *Философия науки.* - Вып. 2: Гносеологические и методологические проблемы. — М., 1996. — С. 231-254. 2. *Васюков В.Л.* Формальная онтология и искусственный интеллект // *Искусственный интеллект.* — М.: ИИнтелЛ, 2006. — С. 305-324. 3. *Витгенштейн Л.* Философские исследования // *Философские работы.* М., 1994. — Ч.1. С. 80-130. (пар. 1-120). 4. *Гаврилова Т.А., Гелеверя Т.Е., Горовой В.А.* Онтологии как средство концептуализации web-порталов // *Искусственный интеллект.* - 2002. - №3.— С. 80-86. 5. *Гудмен Н.* Способы создания миров/ Пер. с англ. — М.: Идея-Пресс, Логос, Праксис, 2001, - 376 с. 6. *Драгалина-Черная Е.Г.* Формальные онтологии как абстрактные логики // *Логические исследования,* 2005. - №12. — С. 162-169. 7. *Дэвидсон Д.* Об идее концептуальной схемы // *Аналитическая философия. Избранные тексты.* (Сост. А.Ф. Грязнов) М., Изд-во МГУ. — С. 144-159. 8. *Райл Г.* Обыденный язык // *Аналитическая философия: Становление и развитие (антология)* — М.: «Дом интеллектуальной книги», «Прогресс-Традиция», 1998. — С. 150-173. 9. *Рубакин В.Ш., Лахути Д.Г.* Онтология: от натурфилософии к научному мировоззрению и инженерии знаний // *Вопросы философии.* 2005 - №1. - С. 64-81. 10. *Тарский А.* Семантическая конщация истины и основания семантики // *Аналитическая философия: Становление и развитие (антология)* — М.: «Дом интеллектуальной книги», «Прогресс-Традиция», 1998. — С. 90-129. 11. *Carnap R.* Empiricism, Semantics and Ontology // *Revue Internationale de Philosophie* 1950. — Vol. 4. — p. 20-40. Reprinted // *The linguistic turn: Recent essays in philosophical method.* — Chicago; L., 1967. P. 72-84. 12. *Davidson D.* The Method of Truth in Methaphysics // *Inquiries into Truth and Interpretation.* Oxford, 1985, p. 199—214. 13. *Gruber T.R.* Toward Principles for the Design of Ontologies Used for Knowledge Sharing//*International Journal of Human-Computer Studies.* Vol. 43, p. 907-928. 14. *Gruber T.R.* The Role of Common Ontology in Achieving Sharable, Reusable Knowledge Bases // *Principles of Knowledge Representation and Reasoning: Proceedings of the Second International Conference.* Cambridge, MA, Morgan Kaufmann, 1991. — p. 601-602. 15. *Guarino N., Giaretta P.* Ontologies and Knowledge Bases. Towards a Terminological Clarification // *Towards Very Large Knowledge Bases.* — IOS Press, Amsterdam, 1995. 16. *Guarino N., Carrara M., Giaretta P.* Formalizing Ontological Commitment. // *Proceedings of AAAI-94,* Vol. 1, 1994. — p. 560-567. 17. *Mizoguchi R., Ikeda M.* Towards Ontology Engineering, Proceedings of the Joint Pacific Asian Conference on Expert Systems / Singapore International Conference on Intelligent Systems, Singapore, 1997. — p. 259-266. 18. *Poli R.* Descriptive, Formal and Formalized Ontologies. // *Husserl's Logical Investigations Reconsidered.* Berlin: Springer, 2003. p.183-210. 19. *Quine W.V.O.* Ontological Relativity // *The Journal of Philosophy.* 1968. Vol. LXV, № 7. P. 185-212. 20. *Smith B.* Ontology. // *The Blackwell Guide to Philosophy of Computing and Information.* — Oxford: Blackwell, 2003. — p. 155 – 166.

Поступила в редколлегию 25.01.08

УДК 316.35:355

О.Л. ГОНЧАРЕНКО, здобувач

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДЕЯКІ ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ

Стаття присвячена одному з найважливіших понять у сфері військового будівництва – військовій діяльності. Показано, що характер прояву особливостей детермінований способом комплектування армії. Запропоновано деякі рекомендації щодо удосконалення Збройних Сил України.

Статья посвящена одному из важнейших понятий в сфере военного строительства – воинской деятельности. Показано, что характер проявления особенностей детерминирован

способом комплектования армии. Предложены некоторые рекомендации по совершенствованию Вооружённых Сил Украины.

This article is devoted to one of the most important concepts in the field of military building – military activities. In the article it is shown that the character of peculiarities is determined by the way completing army. Some recommendations to improve Armed Forces of Ukraine are provided.

*«Богові і солдатів
поклоняються
Тільки під час війни.
Коли ж відновлюється мир
То Бога забувають, а
солдата зневажають.»*

Надпис на могилі англійського солдата, полеглого на чужині.

Постановка проблеми. Багатівікова мрія людства про встановлення загального миру як і раніше далека від здійснення, а війна залишається незмінним способом рішення хворобливих питань сучасності [1, с. 116]. Таке положення з неминучістю ставить перед державами питання про необхідність мати ефективні збройні сили. Природно, що будь-яка армія вимагає якісних перетворень як гідних відповідей викликам часу. Все це зумовлює необхідність вивчення одного з основоположних понять у сфері військового будівництва – військової діяльності.

Найбільш ємним представляється визначення поняття „військова діяльність”, що схоже висловлюється вітчизняними військовими дослідниками М.Й. Варієм і М.П. Требіним [2, с. 201; 3, с. 126]. На їх думку, військова діяльність визначається як специфічна, цілеспрямована, різноманітна діяльність, результатом якої є постійна бойова готовність і боєздатність збройних сил в інтересах забезпечення безпеки країни, участі в миротворчих операціях у всіх куточках земної кулі, а у воєнний час – розгрому і знищення агресора. Жодна інша сфера людської діяльності не вимагає такої напруги розумових, фізичних, психологічних і духовних сил, як озброєна боротьба і підготовка до неї. Військова діяльність відрізняється просторовою масштабністю, стабільністю в часі (вона має місце як у воєнний, так і в мирний час), різноманітністю форм, історичною і соціально-політичною значущістю для долі народів. Поняття „військова діяльність” якнайповніше розкривається через свої особливості. А тому, пошук адекватної аргументації у визначенні військової діяльності та її особливостей є **актуальним науково-філософським завданням**. Дана проблема пов’язана з темою дослідження автора статті.

Стан наукової розробки проблеми. Виходячи з принципу комплектування армій, сучасний мир розділився на країни з інституційними арміями, де діє принцип загальної військової повинності і на країни з професійними арміями, де діє добровільний принцип. Як перехідну модель

деякі країни використовують змішаний принцип комплектування армії. Переваги і недоліки того або іншого типу армії досліджують вчені Е. Гайдар, К. Ганьярд, Р. Дорр, Г. Іванов, Ч. Москос, Д. Проектор, В. Серебрянников, В. Смолянук, М. Требін, С. Хантінгтон, Е. Хрустальов, В. Цимбал, В. Чорний та ін. Друга група вчених ретельно досліджує саме поняття „військова діяльність” та його особливості: Б. Абрахамссон, М. Варій, О. Дзьобань, О. Дугін, Ю. Кіршин, Е. Колбі, В. Мандрагеля, Ч. Москос, О. Пупко, М. Требін, Г. Федоров, М. Яновиц та ін. Однак проблематика типів армії та систематизація особливостей військової діяльності залишаються остаточно невирішеними.

Метою і завданням статті є здійснення порівняльного аналізу прояву особливостей військової діяльності в арміях ІП моделей.

Реформування і будівництво нових збройних сил вимагає пошуку оптимального способу комплектування, який би дозволяв мати мобільні, ефективні армію і флот, що складаються з професіоналів. Через призму даної обставини зробимо спробу здійснити порівняльний аналіз інституційної та професійної армії (ІП моделей) і подивимось наскільки по-різному проявляють себе ті або інші особливості військової діяльності в арміях з різними принципами комплектування.

1. На тлі світової тенденції переходу армії від інституційної до професійної, військова служба за характером її виконання стає корпоративною роботою. Армія перетворилася як би на гігантську корпорацію, а служба в ній стала розглядатися як звичайна робота [4, с. 379; 5, с. 18; 6, с. 147; 7, с. 73]. Військова преса все більше віддає перевагу слову „job” (робота) замість „service” (служба). Взаємини офіцерів і рядових будуються в дусі „manager – subordinate” (менеджер – підлеглий), а офіцери наділяються привілеями виключно виходячи з досвіду, знань, інтелектуального розвитку. Головний тип військового професіонала в інституційній армії – це бойовий командир. У професіональній армії військовий професіонал – це фахівець з управління у військовій сфері [8, с. 13]. Разом з тим, військове керівництво США наполягає на тому, що військова професія – це не приватна, а суспільна справа, а сама служба в армії є справою честі й обов'язку громадянина [4, с. 378; 9, с. 60]. Невипадково на гербі Військової академії Сухопутних військ у Вест-Пойнті відображені морально-етичні поняття: „duty, honor, country” (обов'язок, честь, країна).

2. В арміях ІП моделей по-різному реалізуються рольові зобов'язання. В інституційній армії рольові зобов'язання військових носять поширений характер, тобто вони вельми широкі і не обмежуються безпосередньо обов'язками у відповідності до військової спеціальності. На індивідів діють закони організації. При цьому на військовослужбовців розповсюджуються закони військової служби всі 24 години на добу, незалежно від того, чи знаходяться вони при виконанні своїх службових обов'язків чи ні, в

розташуванні частини чи ні [10, с. 81]. У професійній армії рольові зобов'язання носять специфічний характер і обмежуються їх військовою спеціальністю. Військові ставляться до служби як до роботи в корпорації з нормованим робочим днем, з наданням права самостійно розпоряджатися своїм вільним часом, якщо це не позначається негативно на їх службі [4, с. 380–381; 11, с. 10].

3. Внутрішні функції притаманні в тій або іншій формі всім арміям, хоча їх об'єм і характер вельми різні. Збройні сили інституційного типу розглядаються як національно-інтегруючий інструмент формування „республіканського консенсусу” (Франція). Разом з тим, імідж армії як „школи нації” (у довоєнній Німеччині) скомпрометував себе як мілітаристський. Армія, яка позбавлена фінансування, перетворюється з військового механізму на військово-господарчий, зростається з територіальними структурами і економіками. Але армія як господарча структура – неефективна, і в цьому полягає суперечність, коли гроші на утримання армії йдуть в нікуди або проїдаються. Самозабезпечення припускає виконання господарських функцій і виключає забезпечення цільового призначення армії – підготовку до захисту країни [8, с. 5; 12, с. 223]. У професійній армії, наприклад, в бундесвері „солдат знає два господарські обов'язки: заправити своє ліжко, якщо він спить в казармі, і притиснути гудзик, якщо він відірвався” [3, с. 127].

4. Тривалість військової служби виступає як особливість, що істотно впливає на зміст і організацію військової діяльності. Тисячоліттями тривалість військової служби в різних країнах світу вимірювалася від довічної до декількох десятків років. І лише за останні півтора сторіччя під впливом науково-технічного прогресу тривалість служби істотно трансформувалася в низку: десятки років – декілька років – декілька місяців. Це характерно для інституційних армій, де термін служби за призовом вимірюється місяцями. У постсоціалістичних країнах процес йде особливо швидко. Так, у Польщі восени 1990 р. тривалість служби за призовом скорочена з 24 до 18 місяців, з січня 2000 р. – до 12 місяців, після 2004 р. – до 9 місяців. В Угорщині тривалість служби була в 1989 р. скорочена з 12 до 9 місяців, у січні 2002 р. – до 6 місяців [13, с. 67].

В результаті такої трансформації військова діяльність зазнала істотних змін: скорочення термінів первинної військової підготовки знизило рівень засвоєння спеціальності, а термін служби, що залишився, виявляється дуже коротким для набуття досвіду бойової служби [13, с. 68; 14, с. 17]. За останнє сторіччя мобільність зросла набагато: оновлення збройних сил призовниками на 30–50% відбувається 2–3 рази на рік. У професійній армії всемірно зацікавлені в тому, щоб ротація підготовлених кадрів відбувалася якомога рідше, що дозволяє скоротити приблизно втричі чисельність добровольців, що щорічно набирають, а також утримувати на службі підготовлених професіоналів [14, с. 25; 15, с. 50].

5. Тотальна глобалізація не залишила без уваги взаємовідносини між військовою і цивільною сферами [8, с. 13; 16]. Баланс чисельності військового і цивільного персоналу має глибоке взаємопроникнення і обумовлено цілим спектром чинників, найважливішими серед яких є такі. По-перше, демографічна криза, що насувається на країни американського та європейського континентів викликає необхідність не тільки скорочувати збройні сили, збільшувати набір жінок на військові посади, але й ефективніше перерозподіляти співвідношення військових і цивільних кадрів. Так, в британській армії на 226 тисяч військовослужбовців доводиться 129 тисяч цивільних осіб [10, с. 82]. По-друге, застосування комплексу заходів щодо заміни низки військових посад цивільними, а також розширення переліку цивільних посад в армії має глибоке економічне обґрунтування: ці заходи знижують військовий бюджет і створюють нові робочі місця. По-третє, інфраструктура військової діяльності, яка пов'язана із забезпеченням і обслуговуванням, передбачає цілу низку завдань, які військові не можуть виконувати без збитку для виконання основних завдань військової служби. Професійна армія не може допустити такого положення, коли військовослужбовці виконують некваліфіковану роботу в збиток обов'язкам за основною посадою, але при цьому отримують зарплату і пільги професіонала. Таким чином, зміна співвідношення військових і цивільних кадрів у бік збільшення останніх у професійній армії є крок закономірний. Для інституційної армії такий крок є суперечливим: низьке фінансування армії і наявність призовного контингенту як джерела дешевої робочої сили самі підказують способи вирішення господарських завдань.

6. Належний рівень військово-соціальної політики, що передбачає цілий комплекс заходів по матеріальному забезпеченню і соціально-правовому захисту військовослужбовців, виступає одночасно умовою й особливістю військової діяльності, яка полягає з одного боку в тому, що значна частина населення держави включена в сферу військово-соціальної політики (військовослужбовці, ветерани і члени їх сімей – категорії, які постійно охоплені системою військово-соціального забезпечення. Так, в США тільки ветеранів і членів їх сімей – 73 млн. чоловік – 1/3 населення країни), а з іншої – наявність в загальній системі законодавства окремої достатньо значної за об'ємом і різноманітної за змістом системи нормативно-правових актів, яка регулює сферу соціального захисту і забезпечення позначених категорій [3, с. 158; 11]. Наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між рівнем обороноздатності держави і ступенем соціальної захищеності мілітарного соціуму перманентно акцентує увагу об'єктів і суб'єктів військово-соціальної політики на даній особливості військової діяльності. У професійній армії військова діяльність визначається поняттями ринку, а тому в ціннісній шкалі на перше місце виходять соціально-економічні цінності, що містяться в таких поняттях як „попит” та „пропозиція”. Оплата виконання обов'язків військової служби здійснюється максимально в грошовому вираженні у відповідності до

законів ринку (компенсований рівень оплати) [4, с. 379–380; 9, с. 65]. При цьому враховується все: виконання завдань наднормово, вночі, під водою, виходи в поле, стрибки з парашутом та ін.

В інституційній армії оплата призовникам нижча, ніж на ринку праці (декомпенсований рівень оплати). Хоча рівень оплати кадровому складу не можна навіть порівнювати з тим, який можна було б отримувати на ринку праці, він часто компенсується не в грошовій формі (обмундирування, харчування, житло, медичне обслуговування). Принцип оплати не диференційоє характер самої військової служби, тобто які б завдання і в яких би умовах не виконували, оплата праці залишається незмінною. Поняття „оплата за наднормову роботу” не характерно для інституційної армії. Компенсації мінімальні і в основному списуються за рахунок необхідності „стійко переносити всі обтяження та втрати військової служби”. Держава прагне бачити військових з відчуттям власної гідності, а значить повинно позбавити їх від принизливої матеріальної залежності. У держави, де немає належної турботи про мілітарний соціум важко розраховувати на взаємність [6, с. 143; 10, с. 81].

7. Значно впливає на військову діяльність сам процес призову (набору). Концептуальна відмінність полягає в тому, що в інституційній армії призовників набирають, а в професійній армії – відбирають. Відповідно мотивація добровольця принципово відрізняється від мотивації призовника, який ставиться до військової служби як до нудного, тимчасового обов’язку, не зацікавлений в якості виконання своїх обов’язків [6, с. 144; 8, с. 13; 13, с. 65; 14, с. 22]. Конкурсна система рекрутування у професійну армію забезпечує ретельний відбір кращих кандидатів з числа охочих служити. Так, з 500 кандидатів на військову службу в британській армії 410 отримують відмову з різних причин [17, с. 18]. У США для вербування одного добровольця необхідний контакт з 24 кандидатами [7, с. 71; 17, с. 14].

8. Поступово масові армії йдуть в минуле, поступово зникає поняття, що „кожний солдат є громадянином і кожний громадянин є солдатом” [16, с. 76]. Наприкінці ХХ ст. у США всі ЗМІ, що пов’язані з рекламою військової служби, супроводжувались гаслом : „Будь усім, ким ти можеш бути”. Суть армійської реклами – активне використання прагнення кожного американця виявити свої здібності з максимальною користю не тільки для себе, але й для країни. Нова призовна кампанія проводиться під відмітним знаком, своєрідним рекламним гаслом – „армія з однієї людини”, яке повинно підкреслити, що основою армії є саме солдат [5, с. 19]. У ХХІ сторіччі аксіологічна складова військової служби висуває на перший план людину і її роль в армії. А тому „армія, як би слідує виразу „армія з однієї людини” замість „будь усім, ким ти можеш бути”, змінює спосіб свого набору в нову епоху, коли превалює виключно добровільний принцип” [5, с. 325].

9. Інтернаціоналізація як особливість військової діяльності стає об’єктивною прикметою нашого часу і виявляється в таких формах: дії

підрозділів і частин армій різних країн в кризових регіонах при єдиній координації зусиль, але в своїх зонах відповідальності; дії інтернаціональних військових груп, як правило, під егідою ООН в зонах військових конфліктів; проведення сумісних інтернаціональних навчань; сумісне навчання в об'єднаних навчальних закладах НАТО в змішаних групах.

Інтернаціоналізація військової діяльності веде до того, що якщо раніше військовослужбовці виконували обов'язки в межах одного фаху, то тепер це коло значно поширюється. Сучасні професіонали, окрім обов'язків за основним фахом, повинні уміти аналізувати політичні події, засвоювати основи міжнародного і регіонального (у зоні виконання завдань) права, питання дипломатії, організації і проведення переговорних процесів; знати культуру, звичаї і релігії народів миру, психологію поведінки, у тому числі і етнопсихологію; володіти іноземними мовами; застосовувати на практиці основи військового менеджменту і поліцейські функції з патрулювання та конвоювання. Під впливом цих факторів зазнала суттєвих змін військова освіта. Починаючи з 1980-х років вона все більше набуває гуманістичного й соціально-наукового характеру [18, с. 519]. Зокрема, у військових навчальних закладах США майбутні офіцери поглиблено вивчають політику, історію, психологію, правознавство, соціологію, світову культуру, основи військового керівництва, політекономію, логіку, теологію, теорію лідерства, мистецтво, літературу, іноземні мови та ін. [9]. Прояв інтернаціоналізації як особливості військової діяльності знаходитиме нові форми – вже є плани створення європейського корпусу, наявність багатонаціональних дивізій в країнах НАТО та ін. [19].

Висновки. Порівняльний аналіз армій І/П моделей показує, що характер прояву особливостей військової діяльності детермінований способом комплектування армії. Цей аналіз дозволяє досліджувати різні особливості військової діяльності і з'ясувати, в яких типах армій вони протистоять один одному, а в яких – виявляються разом. Прояв особливостей військової діяльності в Збройних Силах України має риси одиничного та загального, а тому, повністю приймати або ігнорувати досвід інших країн навряд чи виправдано. Тільки творче осмислення досягнень армій інших країн дозволить вийти на головні напрями у пошуках пріоритетів для Збройних Сил України.

Список літератури: 1. Современный философский словарь / Под общ. Ред. В.Е. Кемерова. – 3-е изд. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с. 2. *Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С.* Військова психологія і педагогіка: Посібник / За заг. ред. М.Й. Варія. – Львів: Вид-во „Сполом”, 2003. – 624 с. 3. *Требін М.П.* Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. – Х.: Видавничий Дім „ІНЖЕК”, 2004. – 404 с. 4. *Дорр Р., Ганьярд К.* Армія США. Корпус морской пехоты США. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 572 с. 5. *Смолянюк В.* Морально-етичні проблеми професіоналізації Збройних Сил України // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 140–150. 6. *Иванов Г.Ф.* Некоторые аспекты перехода ВС США на добровольный принцип комплектования // Военная мысль. – 1991. – № 1. – С. 69–75. 7. *Чорний В.С.* Типологізація армій нових незалежних держав та їхня участь в суспільно-

політичних процесах. – К.: Наук. світ, 2000. – 31 с. **8.** *Кужилин В.Ф.* Кадровая политика военного руководства США по формированию офицерского корпуса Вооружённых Сил // Военная мысль. – 2001. – № 3. – С. 58–65. **9.** *Проектор Д.* Военная реформа: для человека? // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 7. – С. 80–84. **10.** *Долматов А.* Финансово-экономическое обеспечение военнотружущих Франции // Зарубежное военное обозрение. – 2004. – № 4. – С. 10–16. **11.** *Дугин А.Г.* Философия войны. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 256 с. **12.** *Гайдар Е.* Социально-экономический прогресс и трансформация системы комплектования вооружённых сил // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 8. – С. 61–69. **13.** *Серебрянников В.* Армии в меняющемся мире // Свободная мысль. – 1998. – № 2. – С. 15–28. **14.** *Хрусталёв Е., Цымбал В.* Институциональные проблемы современного военного строительства // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 6. – С. 44–51. **15.** *Хантингтон С.* О взаимоотношении гражданских и военных структур в обществе // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 12. – С. 74–76. **16.** *Лебедевская И.* Организация и проведение профессионального психологического отбора при комплектовании ВС государств-членов НАТО // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 7. – С. 14–20. **17.** *Мандрагеля В.А.* Причины та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: Монографія. – К.: Інститут металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАН України, 2003. – 570 с. **18.** *Moskos C.Charles.* Institutional / Occupational Trends in Armed Forces: An Update // Journal of Armed Forces & Society. – Spring 1986. – Vol. 12. – No. 3. – P. 377–382. **19.** *Soeters J. And Recht R.* Culture and Discipline in Military Academies: An international Comparison // Journal of Political and Military Sociology. – Winter 1998. – Vol. 26, № 2. – P. 169–190.

Надійшла до редколегії 24.02.08

УДК 316.74:37.014(477)''71''

О.В ШАПАРЕНКО, здобувач

АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ

В статті розглядається актуальність формування громадянськості в Україні на сучасному етапі, яка зумовлена загальнозначущими та її національно специфічними факторами. Автор пов'язує формування громадянськості із розбудовою в Україні відкритого громадянського суспільства. В статті відмічається, що актуальність філософського дослідження проблем формування громадянськості обумовлена й затребуваністю розвитку філософії як такої, розробки категорій, понять, ідей та концепцій, що здатні створити нове соціально-філософське бачення соціальної реальності.

В статье рассматривается актуальность формирования гражданственности в Украине на современном этапе, которая обусловлена общезначимыми и ее национальными специфическими факторами. Автор связывает формирование гражданственности со строительством в Украине открытого гражданского общества. В статье отмечается, что актуальность философского исследования проблем формирования гражданственности также обусловлена и потребностью развития самой философии, разработки категорий, понятий, идей и концепций, способных создать новое социально-философское видение социальной реальности.

The article works out the vital need for forming civil liberties in Ukraine nowadays that is caused by both universally important and her national specific factors. The author connects forming civil liberties with the creation of open civil society. The article points out that the necessity of philosophical investigation of the problem of forming civil liberties is also determined by the need for developing the

science of philosophy itself, as well as for working out categories, notions, ideas and concepts, able to create a new socio-philosophical vision of social reality.

Сучасний розвиток нашої країни супроводжується складними процесами трансформації суспільства. У перехідний період швидко змінюється суспільна ментальність, з'являються нові соціальні інституційні відносини, формуються нові умови життєдіяльності людей.

Постановка проблеми. В умовах трансформації соціуму необхідні ідеї, що інтегрують суспільство, близькі й зрозумілі кожній людині, поза залежністю від віку, статі, соціального статусу, етнічної, релігійної, політичної та професійної ідентичності. Такі ідеї покликані служити консолідації суспільства як цілого, сприяти його постійному розвитку, відтворювати в кожного українського громадянина почуття затребуваності, стабільності й упевненості. Однією з таких ідей у нашому суспільстві може стати громадянськість.

Отже, **актуальність дослідження** проблеми формування громадянськості обумовлена змістом періоду історії, який переживає країна, що прийнято називати переходом до демократії, або демократичним транзитом. У більш широкому розумінні йдеться про створення в Україні відкритого громадянського суспільства. Найважливішою передумовою відкритого суспільства й умовою переходу до нього є громадянська освіта, яка складається з взаємодоповнюючих процесів навчання й виховання й завдяки якій здійснюється формування громадянськості. При цьому різні соціальні інститути безпосередньо впливають на формування громадянськості: сім'я, навчально-виховні заклади, суспільство, громадянськість. „Держава сучасна, а тим більше майбутня, не може бути відокремленою, закритою, такою, що не має постійного зв'язку з іншим світом. А це вимагає підготовки такої людини, громадянина, особистості, яка була б здатна на індивідуальному рівні органічно взаємодіяти з людством, з громадянами інших країн і в сфері виробництва, і в сфері політичних відносин, і в сфері духовній. Це вимагає формування спеціаліста, який би розумів необхідність такого спілкування, а також здатного на таке спілкування” [5, с. 41]. В зв'язку з цим категорія „громадянськість” експлікується, виходить на передній план.

Ступінь розробленості проблеми. Оскільки громадянське виховання особистості являє собою найважливішу складову освітньо-виховного процесу, можна говорити про існування світової практики громадянського виховання. Його національні особливості, ступінь актуальності і змістовні аспекти пов'язані з розходженням історичного розвитку різних країн і проблемами, які постають перед ними на сучасному етапі. Формування громадянськості як філософсько-освітня проблема активно розробляється в зарубіжній літературі (Б. Барбер, Ч. Бахмюллер, Е. Бойер, Р. Вальдхис, К. Глікман, Р. Даль, Дж. Патрік, Д. Метью, Р. Мохер, С. Хантінгтон, Дж. Елштайн, Р. Фриман Бутс, С. Финн, С. Франзоса, Ф. Ньюмен та ін.).

Для сучасної вітчизняної науки ця проблема постає новою в порівнянні з західною. Проблемам формування громадянської позиції та перспективам розвитку громадянського суспільства приділяють увагу в своїх роботах такі українські дослідники, як В.І. Астахова, І. Голосніченко, А.С. Губенко, В.С. Журавський, С.О. Кириченко, А.О. Сіленко, О. Скрипнюк, А. Скуратівський, Н.В. Хамітов.

Громадянське демократичне суспільство формує особливий тип освіти – практико-орієнтований, спрямований на створення відповідних соціальних умов розвитку свободи особистості. Ряд авторів (В. Громовий, В.Г. Кремень, О. Кошолуп, О.В. Тягло, Л.В. Українець) дають позитивний прогноз вірогідного становлення громадянського суспільства в Україні. Вони впевнені, що громадянське суспільство можна сформувати, якщо синтезувати досвід західних країн й особливості свого культурно-історичного простору. Становлення громадянського суспільства на даному етапі його розвитку має свої глибокі особливості і необхідна вдумлива адаптація запозичених ідей.

Як відомо, в освіті як в дзеркалі відображаються соціальні проблеми. Проблеми формування громадянськості в світі модернізації вітчизняної освіти, пріоритетів державної освітньої політики розглядаються в роботах Р.Р. Агадулліна, В.П. Андрущенко, Л.М. Газнюк, Г. Голм, М. Жук, О. Заболотної, С. Клепко, І. Медведєва, М.І. Михальченка, В.Г. Рибалки, І.О. Родіонової, В.М. Розіна, М.І. Романенка.

Сучасна епоха означається досить суперечливою та надзвичайно потужною тенденцією – процесом глобалізації, що характеризується прискоренням темпів суспільного розвитку сучасного світу та його тенденціями до цілісності. Це по-новому актуалізує проблему розуміння й формування любові до своєї країни як складової громадянського виховання. У цій площині постає проблема патріотизму, державності. Часто протиставляють: патріотизм – непатріотизм. Нині і в майбутньому, в умовах, коли держава є відкритою й повинна діяти узгоджено з іншими країнами, і в освітньо-виховному процесі потрібно готувати людину до того, що вона є патріотом своєї батьківщини і водночас громадянином світу. При цьому патріотичність вважається ознакою культури громадянина, доки вона не перетворюється на пихатий шовінізм, доки людина здатна поважати любов інших до своєї країни, їхні патріотичні почуття [1]. Якщо такого не буде, то це призведе до самознищення людства, застерігає Кремень В.Г. [5, с. 41].

Як сформувати громадянина – патріота України, який би з повагою ставився до інших націй і народностей – проблема, яку необхідно вирішувати вже зараз. В. Кремень підкреслює важливість посилення патріотичного, громадянського виховання молоді [5, с. 375], оскільки в конкурентному світі без національного згуртування неможливо досягти гідного для України, а отже, і для кожного українця, місця ні в Європі, ні у світі.

Явище глобалізації актуалізує загальноцивілізаційну проблему розумного, розважливого, справедливого і толерантного вирішення проблем,

що постали перед людством. Її вирішення пов'язане з механізмами досягнення глобальних, загальносвітових цілей. Вже зараз надзвичайно загострилося питання про своєрідні рушійні сили цього процесу. Світ характеризується сьогодні наявністю кількох світових релігій, ряду ідеологій, способів життя тощо. Без створення своєрідної загальноцивілізаційної етики співіснування майбутня цивілізація постане перед проблемами ще глибшого змісту [4, с. 148-149].

Сьогодні очевидно, що багато проблем розвитку України успадковані від минулого. Вони пов'язані зі застарілою господарською системою, формами менталітету й суспільної свідомості, навколишнім середовищем та ін. Провінційний статус українського, як загальнокультурного явища, культивувався не одне століття. Як результат – на час відновлення української державності українство як соціокультурне середовище було обтяжене усвідомленням власної меншовартості, хуторянства, вторинності.

Як зазначав В. Литвин, і дотепер зберігається певний поділ між українським і модерним, як між аграрним та індустріальним. У суспільстві відповідно насаджували уявлення про українську культуру, літературу, мистецтво, як архаїчні, як такі, що народжені сільським побутом і не притаманні сучасному місту, не можуть виступати фактором модернізації. Наслідком радянської суто індустріальної модернізації стало посилення розриву між містом і селом, різка диференціація між міським і сільським населенням, ще не вивчена істориками колосальна міграція й відчуження великих мас міської людності від національної культури [7, с. 4]. Важливу роль у справі залучення населення до національної культури належить відіграти громадянській освіті.

Роки незалежності поряд з певними успіхами загострили старі й спричинили нові проблеми в житті суспільства. І донині людська особистість, її права й обов'язки, здоров'я й гідність, знання й інтелект не стали цінністю нашої культури. Негативний вплив на правосвідомість і суспільну моральність здійснює розрив між словом і справою, що веде до криміналізації влади і суспільства. У період трансформаційних змін зростає вплив західного культурного фактору; ми спостерігаємо також впровадження західної системи цінностей й життєвих установ в українську дійсність (гуманітарних, моральних аспектів освіти, конвергенції філософсько-освітніх, аксіологічних ідей). В освітній процес інколи не досить продумано впроваджуються зарубіжні моделі освіти.

Актуальність філософського дослідження проблем формування громадянськості обумовлена не тільки причинами соціального порядку, а й затребуваністю розвитку філософії як такої. Поняття й уявлення про формування громадянськості за допомогою громадянської освіти як освіти для життя в громадянському суспільстві виникли в останні роки. Для їх подальшого осмислення необхідні глибокі соціально-філософські дослідження. Мова йде не про екстраполяцію філософських ідей на сферу

освіти, а таку її філософську рефлексію, яка в результаті призведе до категорій, понять, ідей та концепцій, що здатні створити нове соціально-філософське бачення соціальної реальності.

Формування громадянськості – одне з найперспективніших напрямків розвитку вітчизняної освіти, системоутворююча складова у формуванні науково обґрунтованої концепції виховання майбутнього громадянина України. Сучасні дослідження в області освіти неможливі без залучення цілого ряду дисциплін: філософії, психології, педагогіки, соціології. Категорії й поняття теорії й практики громадянської освіти можуть бути достатньою мірою осмислені лише на міждисциплінарному, інтегративному рівні, тому необхідно використовувати філософський, системний підхід до освіти, що дозволяє створити концептуальний синтез знань про даний об'єкт дослідження в онтологічному, аксіологічному, праксіологічному та інших аспектах. В рамках соціальної філософії мають бути осмислені й опрацьовані такі поняття, як „громадянськість”, „патріотизм”, „громадянська освіта”, „громадянські цінності” та інші.

Все це свідчить, що осмислення проблеми громадянськості дуже важливе для нашого суспільства – вона достатньо складна, гостра й актуальна. Важливо розглянути як методологічні й світоглядні соціально-філософські принципи дослідження громадянськості, так і історичні підстави для ідеї взаємної адаптації демократичних цінностей західної цивілізації та вітчизняної культури. Інтегративність в даному випадку також повинна впливати з кроскультурного аспекту. Україна увиходить у світовий простір, активно інтегрується з іншими освітніми й суспільно-політичними системами. У зв'язку з цим є різні погляди до здійснення інтеграції освіти. Це процес двосторонній. Досвід українських науковців теж може бути корисним світові.

Україна вступила у XXI сторіччя в умовах кризи у сфері освіти, який був спричинений системною кризою всього суспільства. Стара модель освіти практично вичерпала себе. Вона вже не відповідає вимогам, що висуває сучасне суспільство відносно освіти. Вихована в душі застарілого технократизму та декларованої свободи людина на практиці виявляється здатною демонструвати в основному свою несвободу: інертність, соціальну апатію, жорстокість, глухоту до чужих негараздів. Натомість основна маса наших співвітчизників уміє уважно слухати та коритися, бути „фактором” і „суспільним чинником” [5, с. 55]. Школа і ВНЗ продовжують готувати людину досить вузького світобачення, обмеженого стратегічного техніко-технологічного та гуманітарного мислення й творчості. На думку багатьох учених, необхідно шукати новий комплекс педагогічних й філософських ідей, що створять основу для системи освіти: відкритої, діалогічної, демократичної, стійкої в сучасних цивілізаційних умовах. Саме тому на сучасному етапі формуються нові концепції освіти, розробляються

програми, здійснюється пошук нових форм організації наукового знання, спрямованих на оновлення системи освіти.

Вчені намагаються адекватно оцінити масштаб таких явищ у сфері освіти, як Болонська угода, введення нових освітніх стандартів тощо. Очевидно те, що суспільству, яке розвивається, потрібні освічені, моральні, активні люди, які здатні самостійно приймати рішення в ситуації вибору, здібні до співпраці, мобільні, динамічні, конструктивні, готові до міжкультурної взаємодії, з почуттям відповідальності за долю країни. Україна потребує реформ, що відбуваються в суспільстві, державі й освіті. Приєднання до Болонського процесу сприятиме утвердженню принципу автономії в університетській освіті України, послабленню жорсткого адміністративного та фінансового контролю з боку державних органів за функціонуванням університетів, ефективному залученню та використанню власних ресурсів у навчальному процесі, організації стажування й обмінів для студентів та викладачів. У внутрішньо суспільних процесах ці зміни сприятимуть розвитку громадянського суспільства, формуванню громадянської культури та відповідальності, поглибленню демократичних трансформацій.

На сучасному етапі впроваджується державна освітня політика, яка є системою дій щодо реалізації в суспільстві затвердженої органами державної влади і схваленої громадською думкою концепції освіти. Такою концепцією є „Національна доктрина розвитку освіти”, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. Вона передбачає створення умов для особистісного розвитку і творчої самореалізації кожного громадянина України. Новий зміст освіти, насамперед у початковій школі, втілено у Державному стандарті початкової середньої освіти, затвердженому Кабінетом Міністрів України.(1996 р.) Він має забезпечити умови для інтелектуального і фізичного розвитку й саморозвитку учнів, виховання громадянина-патріота, і тим самим закласти фундамент для утвердження демократичного суспільства.

У тісній співпраці міністерства й Академії педагогічних наук створено Концепцію громадянського виховання (2000 р.), в якій особливу увагу приділено формуванню високих громадянських рис, патріотичних почуттів, поваги до державної символіки.

В сучасній ситуації постійної культурної інтеграції повинен відбуватися інтенсивний міжкультурний діалог, який допоможе сформувати сучасний світогляд, що спиратиметься на культурне ядро, сутнісні складові українського менталітету.

Висновки. Таким чином, актуальність формування громадянськості в Україні зумовлена загальнозначущими та її національно специфічними факторами. Проблеми формування громадянськості сьогодні знаходяться у центрі уваги соціальної філософії, спонукають активно вивчати суть і перспективи розвитку нового інформаційного суспільства. Необхідні також

вивчення й осмислення різнобічних досліджень громадянськості, які здійснювалися на протязі всього суспільно-історичного процесу, визначення магістральних напрямів і принципів формування громадянськості, вдумливе й обережне впровадження сучасних технологій з урахуванням національних особливостей. Постає завдання формування громадянина, що відповідає вимогам українського суспільства та є корисним для цього суспільства, як вільної демократичної особистості, полікультурно освіченої, інтелектуально розвиненої й конструктивно діючої відповідно до загальнолюдських цінностей, залишаючись при цьому патріотом своєї країни.

Список літератури: 1. *Астахова В.І., Михайльова К.Г., Овакімян О.С.* Формування громадянської позиції студентства в умовах розвитку української державності. (за матеріалами соціологічного дослідження): Посіб. Для тьюторів акад. груп /АПН України. Ін-т вищ. освіти, Харк. облдержадмін. Голов. упр. освіти і науки, Нар. Укр. акад. – Х.,2002. – 28 с. 2. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: „Літопис”, 2000. – 320 с. 3. *Гавриш І.В., Фінін Г.І.* Культура та національна ідентичність особистості. //Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2006. – Вип. 2(26). – С. 46 - 59. 4. *Газнюк Л.М., Рибалка В.Г.* Кризові явища в освіті і ціннісні орієнтації молоді у суспільстві ризику. Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2006. – Вип. 2(26). – С. 35-41. 5. *Данилов А.Н.* Переходное общество: проблемы системной трансформации. - Минск: „Універсітэцкае”, 1997. – 431 с. 6. *Журавський В.С.* Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – 416 с. 7. *Кремень В.Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с. 8. *Кузьмін М.Н., Артеменко О.І.* Человек гражданского общества как цель образования в условиях полиэтничного российского социума //Вопросы философии. – 2006. - №6. – С. 41. 9. *Литвин В.* Українська культура й освіта в контексті суспільних трансформацій //Урядовий кур’єр. – 2002. – 24 вересня. – С. 4. 10. *Пасько І.Т., Пасько Я.І.* Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси.). – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с. 11. *Тягло О.В.* Місія критичного мислення у сучасній українській освіті. /Американська філософія освіти очима українських дослідників //Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. 22 грудня 20005 р. – Полтава, - с.207 - 209. 12. *Українець Л.В.* Освітні практики Ліпмана М. в контексті філософії дитинства. /Американська філософія освіти очима українських дослідників //Матеріали Всеукраїнської науково-практ. Конф. 22 грудня 20005 р. – Полтава, - С. 210 - 214. 13. *Щербань П.* Національна спрямованість – неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти. – “Вища освіта України”. - №2. - 2006. – С. 107-111.

Надійшла до редколегії 09.12.07

А.Г. МАСАЛОВ, соискатель

УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ АБИТУРИЕНТОВ НТУ «ХПИ». МАТЕРИАЛЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.

Дослідження, які були проведені соціологічною лабораторією НТУ «ХПИ» у 2000 - 2007 роках, зумовлені необхідністю встановлення зворотного зв'язку поміж студентом і в.н.з., а також проблемною ситуацією, що склалася внаслідок наявних протиріч поміж життєвими і професійними планами абітурієнтів і недостатньою підготовкою молоді до свідомого та обгрунтованого вибору професії. В цій статті наведені деякі дані соціологічних досліджень, що відображають мотиви отримання абітурієнтами вищої освіти, вибору в.н.з. та фахового спрямування освіти.

Исследования, проведенные социологической лабораторией НТУ «ХПИ» в 2000 - 2007 годах, обусловлены необходимостью установления обратной связи между студентом и вузом, а так же проблемной ситуацией, сложившейся вследствие существующих противоречий между жизненными и профессиональными планами абитуриентов и недостаточной подготовкой молодежи к осознанному и обоснованному выбору профессии. В данной статье представлены некоторые данные социологических исследований, отражающие мотивы получения абитуриентами высшего образования, выбора вуза и специальности.

The research carried out by the sociological laboratory of the NTU «KhPI» in 2000-2007 were conditioned by the necessity to establish inverse links between the students and the university as well as a problematic situation which took shape due to the existing contradictions between school-leavers life and professional plans and insufficient preparation of young people for realized and conditioned choice of their career. The present article produces some data of the sociological research, which reflect the motives for getting university education by school-leavers, their chose of university and specialty.

Постановка проблемы и ее актуальность. Для молодежи годы обучения - один из важнейших периодов жизни. Это - время получения образования, приобретения профессиональной квалификации, этап согласования своих желаний, возможностей, ценностных ориентаций с условиями современного общества. Выбор будущей профессии представляет собой процесс нахождения будущим специалистом своего призвания. Критерием эффективности этого процесса является удовлетворенность своим делом и положением в обществе, а также местом, занимаемым в профессиональном мире. Сегодня большинство молодежи стремится получить престижную профессию, востребованную на украинском и международном рынке труда, не задумываясь о своей самоактуализации.

Исследования, проведенные социологической лабораторией НТУ «ХПИ» в 2000 - 2007 годах, обусловлены необходимостью установления обратной связи между студентом и вузом, а так же проблемной ситуацией, сложившейся вследствие существующих противоречий между жизненными и профессиональными планами абитуриентов и недостаточной подготовкой молодежи к осознанному и обоснованному выбору профессии.

Целью изучения мотивационной сферы личности студента является усовершенствование учебного процесса, и, как следствие, повышение качества работы вуза. В данной статье представлены некоторые данные социологических исследований, отражающие мотивы получения абитуриентами высшего образования, выбора вуза и специальности.

Мотивы получения высшего образования абитуриентами НТУ «ХПИ».

1. Согласно результатам исследования, с 2000 по 2007 годы число абитуриентов, уверенных в том, что высшее образование даст возможность лучше устроиться в жизни, увеличилось с 68,1% до 82,7%³. Данный мотив получения высшего образования является для абитуриентов основным. Заинтересованность в получении высшего образования среди абитуриентов возрастает. Но, согласно результатам исследования, для большинства абитуриентов высшее образование является инструментальной ценностью и, прежде всего, воспринимается как фактор, способствующий достижению материального благополучия и желаемого социального статуса в будущем.

2. Второе ранговое место в течение всего периода исследований занимает такой мотив получения высшего образования, как стремление повысить с помощью высшего образования свой культурный и интеллектуальный уровень. В 2007 году данный показатель составил 47,5% респондентов. Относительная устойчивость данного показателя говорит о том, что половина абитуриентов заинтересована в получении разностороннего и фундаментального, т.е. именно университетского образования.

3. Необходимость высшего образования для будущей работы стабильно занимает третье место среди мотивов получения высшего образования абитуриентами НТУ «ХПИ» с 2001 по 2007 годы. С 2005 по 2007 годы наблюдается рост данного показателя с 23,9% до 31,8%.

В зависимости от формы зачисления в университет, необходимость высшего образования для будущей работы отметили, в основном, контрактники (41,2%), среди бюджетников таких респондентов 29,0%. Эти данные говорят о том, что образование для контрактников в большей степени, чем для бюджетников является средством достижения цели – получения работы.

4. Среди мотивов получения высшего образования пятое ранговое место в 2001, 2002, 2003, 2005 и 2006 годах занимало желание учиться дальше. В 2007 году данный показатель составляет 19,9% и занимает четвертое ранговое место. Этот мотив, преимущественно, характерен для абитуриентов, поступающих на бюджетную форму обучения, для которых высшее образование в большей степени, чем для контрактников (21,7% и 11,8% соотв.) является объектом стремлений, самоцелью.

5. Доля абитуриентов, пришедших в вуз, в основном, для того, чтобы получить диплом составляет в 2007 году 13,6%, что в целом соответствует показателям предыдущих лет.

Область профессиональной деятельности и качество образования молодого специалиста зависят во многом от выбора вуза. Одной из задач данного исследования являлись выявление и анализ мотивов поступления абитуриентов в НТУ «ХПИ». Обратимся к результатам исследования.

Мотивация поступления абитуриентов в НТУ «ХПИ».

1. В течение семи лет первое место среди мотивов поступления абитуриентов в наш вуз занимает следующий: "в университете есть специальность, по которой хочу получить высшее образование". В 2007 году показатель составил 53,8% опрошенных. Данный мотив более характерен для контрактников (72,1%), чем для бюджетников (49,1%), что обусловлено большим конкурсом на престижные специальности среди последних.

2. Профессиональные перспективы часто определяются качеством полученного образования, которое непосредственно зависит от квалификации преподавателей и во многом связано с престижем учебного заведения. Для 36,0% респондентов 2007 года одним из решающих факторов выбора вуза является сильный преподавательский состав в вузе (по сравнению с 2006 годом показатель практически не изменился).

3. Такой мотив, как возможность стажировки и работы за рубежом, занимает третье место по значимости для абитуриентов среди мотивов выбора вуза. В 2007 году данный показатель составляет 35,1% опрошенных, что на 7,1% больше, чем в 2006 году. Этот факт говорит о том, что около 1/3 респондентов считают работу за границей более выгодной и перспективной.

4. Низшую ранговую позицию на протяжении шести лет занимает такой мотив, как «известные научные школы». В 2007 году данный показатель составил 3,5% респондентов. По видимому, абитуриенты мало информированы о научном потенциале НТУ «ХПИ». Кризисные явления в украинской науке, связанные в основном с недостаточным ее финансированием, сокращают возможности для самореализации молодежи в этой области. Это приводит к тому, что многие абитуриенты не стремятся заниматься наукой. Как показывают результаты исследований, абитуриенты, в своем большинстве, ориентированы на достижение материального благополучия, главным мотивом получения высшего образования для них является желание лучше устроиться в жизни, а научно-исследовательская деятельность не предоставляет достаточно возможностей для быстрой реализации этих целей.

Выбор специальности является одним из важнейших показателей профессионального и жизненного самоопределения будущего студента. Обратимся к анализу наиболее значимых мотивов, которыми руководствовались абитуриенты, выбирая для себя сферу профессиональной деятельности.

Мотивы профессионального выбора абитуриентов НТУ «ХПИ».

1. Среди мотивов профессионального выбора абитуриентов 2000-2007 годов основным являлся интерес к избранной специальности. Данный показатель колеблется от 37,0% в 2001 году до 42,4% в 2007 году. Тот факт, что главным мотивом выбора специальности является интерес к ней – безусловно, позитивный признак, т.к. именно интерес является положительным стимулом в учебе и научной деятельности. В 2007 году был проведен анализ корреляционных связей между такими признаками, как будущая специальность абитуриента и мотивы ее выбора. Наиболее значимым «интерес к избранной специальности» является для респондентов, обучающихся по специальностям «радиофизика и электроника» - 81,3% (АП факультет), «нетрадиционные источники энергии» - 75,0% (ФТ факультет) и «системный анализ и управление» - 70,0% (ИФ факультет). В 2007 году данный мотив, прежде всего, характерен для абитуриентов ФТ (64,9%) факультета. Данный показатель остается выше среднего по выборке на факультетах ЭК (2007г. - 59,5%; 2006г. - 62,2%; 2005г. - 56,3%) и ИФ (2007г. - 58,5%; 2006г. - 63,6%; 2005г. - 58,1%), что говорит о наличии у абитуриентов стабильного интереса к специальностям, преподаваемым на данных факультетах. По данным исследования, интерес к избранной специальности как мотив ее выбора более характерен для респондентов, которые самостоятельно определились с ее выбором (54,3%), а наименее - для абитуриентов, чей выбор специальности был сделан под влиянием рекламы университета и специальных кафедр (25,7%).

Существует взаимосвязь между мотивацией выбора специальности и периодом формирования профессионального интереса. Так, интерес к специальности как мотив ее выбора наиболее характерен для респондентов, чей интерес к будущей профессии сформировался еще в детстве (83,3%) или в школе (68,8%). В наименьшей степени данный мотив присущ абитуриентам, определившимся с будущей специальностью перед поступлением в вуз (34,4%). Респондентов, чей выбор специальности был обусловлен интересом к ней, больше среди контрактников (57,4%), чем среди бюджетников (38,7%).

2. Для 41,2% респондентов 2007 года мотивом выбора специальности послужила уверенность в том, что с избранной специальностью можно успешно трудоустроиться в будущем. Данный показатель является наиболее высоким за 6 лет.

3. На такой мотив выбора специальности, как возможность профессионального роста и карьеры, в 2007 году указали 24,3%, что в целом соответствует показателю 2006 года. Данный мотив наиболее характерен для абитуриентов, интерес к будущей специальности у которых появился в детстве (66,7%).

4. Такой мотив выбора специальности, как относительно небольшой конкурс, занимает четвертое место по значимости для абитуриентов 2007 года и является важным для 15,8% опрошенных, что существенно не

отличается от показателя 2006 года. Данный мотив, в основном, присущ абитуриентам, не имеющим четкой профессиональной цели и просто желающим учиться дальше (30,4%), выбравшим НТУ «ХПИ» по причине отсутствия больших финансовых затрат на обучение (44,4%), а так же определившимися с будущей специальностью незадолго до поступления в вуз (20,6%).

5. Случайно выбрали будущую специальность 13,5% респондентов, что соответствует показателю 2006 года.

Роль внутренних и внешних факторов в выборе специальности абитуриентами.

1. Согласно результатам исследования, большинство абитуриентов выбирают специальность самостоятельно. В 2007 году этот показатель составил 47,8% , что соответствует показателям предыдущих лет.

Существует взаимосвязь между ролью социального окружения в выборе специальности и мотивами профессионального выбора абитуриентов. Так, сравнительно более значимым мотивом выбора специальности у респондентов, которые самостоятельно определились с будущей профессией, является интерес к ней (54,3%), тогда как в целом по выборке данный показатель составляет 42,4%. Для данной группы респондентов наименее характерным является случайный выбор специальности (7,3%), а также выбор специальности, обусловленный небольшим конкурсом (10,4%).

2. Советом родителей или родственников воспользовались 43,4% опрошенных. Данный показатель в целом соответствует показателям предыдущих лет. Основными мотивами профессионального выбора этих абитуриентов являются реальная возможность трудоустройства (49,0%), тогда как в целом по выборке - интерес к избранной специальности. Существенное влияние семьи (старшего поколения) на профессиональный выбор абитуриента позволяет рассматривать данную группу как целевую аудиторию для рекламы.

3. Влияние рекламной кампании НТУ «ХПИ» отметили 10,5% абитуриентов 2007 года. Основным мотивом профессионального выбора таких абитуриентов является реальная возможность трудоустройства (37,1%). Среди респондентов, чей профессиональный выбор был сделан под влиянием рекламы, 28,6% респондентов сделали свой профессиональный выбор случайно, что значительно больше, чем в целом по выборке (13,5%). Интерес к специальности в данной группе респондентов выражен в наименьшей степени (25,7%). Полученные данные говорят о том, что возможности по информированию абитуриентов о преимуществах обучения на факультетах НТУ «ХПИ» реализуются явно не полностью.

4. На влияние друзей и знакомых в процессе выбора специальности в 2007 году указали только 9,9% абитуриентов. Основным мотивом выбора специальности для этих респондентов является реальная возможность трудоустройства (54,5%). Весьма значимым фактором выбора специальности

для данной группы абитуриентов является небольшой конкурс на нее (33,3%). Интерес к специальности в данной группе респондентов выражен незначительно (27,3%).

Вывод. Анализ учебной мотивации абитуриентов позволяет сделать вывод, что представления большинства абитуриентов о цели получения высшего образования не отличаются конкретностью. Большинство абитуриентов стремятся в вуз потому, что высшее образование даст возможность лучше устроиться в жизни и лишь около 1/3 опрошенных напрямую связывают высшее образование с будущей профессией. Винить в этом только молодежь нельзя, т.к. человек во многом есть продукт среды, в которой формируется его личность. Культурно-историческая ситуация постмодерна, в которой, как принято считать, существует современный «цивилизованный мир» как раз и предполагает отсутствие устойчивой системы ценностей и постоянных жизненных приоритетов, кроме, пожалуй, «устроиться получше». Справедливости ради отметим, что молодежь, возможно, интуитивно чувствует ущербность сознания, сформированного школой, улицей и массовой культурой. Об этом свидетельствуют результаты нашего исследования: 45,7% респондентов пришли в вуз, в том числе для того, чтобы повысить свой культурный и интеллектуальный уровень.

Учитывая количество вузов в Харькове, отдельный интерес представляют мотивы выбора абитуриентами именно нашего университета. «В университете есть специальность, по которой хочу получить высшее образование» - отмечают 53,8% опрошенных. Весьма значимыми являются и такие мотивы, как: сильный состав преподавателей (а значит и высокое качество преподавания) и мощная материально-техническая база. Таким образом, абитуриенты НТУ «ХПИ» прагматично подходят к выбору будущей специальности. Так, 41,2% респондентов мотивирует свой профессиональный выбор реальной возможностью трудоустройства, а 24,3% - возможностью в будущем сделать карьеру. Однако, наиболее значимым для респондентов мотивом является интерес к избранной специальности.

Список литературы: 1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. - Київ: «Юніверс», 2004. - 688 с. 2. Бек В.Л. Теорія статистики. — Київ: ЦУЛ, 2003. — 288 с. 3. Ценностные ориентации современной молодежи: Обзор социол. исслед. / Рос. гос. юнош. б-ка; Сост.: В.П. Вдовиченко. – М., 2003.

Поступила в редколлегию 04.02.08

В.Г. МАЛЕЦЬКИЙ, аспірант

СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ СТЕПАНА БАЛЕЯ

Досліджуючи соціально-філософські погляди С.Балея, автор статті аналізує підхід ученого до проблеми співвідношення суспільства і людини в контексті суспільної психології, етапи становлення якої, в якості окремої галузі знань, він відобразив у своїй фундаментальній праці „Wprowadzenie do psychologii spo?ecznej”.

Исследуя социально-философские взгляды С.Балея, автор статьи анализирует подход ученого к проблеме соотношения общества и человека в контексте социальной психологии, этапы становления которой, в качестве отдельной отрасли знаний, он отобразил в своей фундаментальной работе „Wprowadzenie do psychologii spo?ecznej”.

On researching S. Baley's social-philosophical views, the author of the article analyses the method of approach to the problem of correlation of an society and a man in the context of the social psychology, that stages of becoming about, he reflected in his fundamental work „Wprowadzenie do psychologii spo?ecznej”.

Українському читачеві ім'я видатного вченого, філософа –гуманіста Степана Балея майже невідоме. Наукова спадщина мислителя, що працював на ниві двох споріднених між собою-української і польської культур, містить твори, лише частина яких написана його рідною мовою, решта ж була видана переважно польською і досьогодні більшості вітчизняних дослідників недоступна. З ініціативи академіка УАПН М.М.Вернікова, який уже тривалий час збирає, упорядковує і вивчає роботи С. Балея залучаючи до цього всіх кому небайдуже сьогодні і майбутнє вітчизняної культури, було розпочато систематичне дослідження наукових праць і філософських поглядів вченого.

Постановка проблеми. Гуманістичні ідеї і течії філософської думки, що набули поширення в науці на початку ХХ століття, вирішальним чином вплинули на творчість С.Балея і позначились на його теоретичних розробках. Нове світорозуміння С.Балей стверджує в наукових працях з психології і педагогіки. Внутрішній світ людини, розглянутий ним у віковій динаміці, С.Балей представляє як складний психічний процес який формує особистість і робить її суб'єктом суспільного життя. Результатом наукової діяльності С.Балея стала розробка власної концепції персонології, яку він завершив працею „Вступ до суспільної психології”. З'ясуванню поглядів мислителя на предмет суспільної психології, отже й на проблему співвідношення суспільства і людини, власне і присвячується запропонована стаття.

Початок наукової діяльності С.Балея припадає на той час, коли у світовій суспільній думці набуває поширення світогляд, згідно якого життя

конкретної людини є найвищою цінністю і визнається невід'ємною і неповторною частиною суспільного життя. Зростає усвідомлення того, що кожна особистість являє собою ту реальність, яка позначається на взаєминах з іншими людьми і впливає на формування суспільства в цілому. Її почуття, емоції, вольові спонуки і духовні переживання становлять безмежне розмаїття суспільного буття, вони впливають на стиль і характер взаємин з людьми, що її оточують, на формування культурних і соціальних стереотипів.

Зневага до конкретної людини у першій половині ХХ століття призвела до жахливих наслідків, які довелося відчувати і самому С. Балею. Так на шляху до професійної кар'єри в умовах санаційного режиму, що панував в Польщі у міжвоєнний період, він зазнає утисків за національною ознакою. Довелося йому бути свідком соціальних, класових і політико-ідеологічних протистоянь і збройних конфліктів. Світові війни, найкривавіші з усіх, що коли-небудь знало людство, забрали життя і поламали долю багатьох мільйонів людей, сучасників С. Балея. Сам він восени 1944 року, після придушення Варшавського повстання німецько-фашистськими загарбниками, опинився за колючим дротом концентраційного табору. Лише втеча і подальше переховування дали змогу йому врятувати життя. Прагнучи знищити одне одного тоталітарні суспільства докладали великих зусиль на придушення людської особистості і перетворення її на позбавлений індивідуальності гвинтик, який має виконувати відведену йому в існуючому соціумі суто технічну роль. Спосіб мислення і поведінка індивіда підпорядковуються настановленням певної спільноти, що складається з осіб пов'язаних між собою спільними цілями і не завжди чітко усвідомлюваними прагненнями.

Ступінь розробленості проблеми. На зламі ХІХ і ХХ століть з'являються перші спроби вишукати ті рушійні сили, які впливають на психіку людини обумовлюючи її соціальну поведінку. Тогочасні автори, що писали на цю тему, виокремлюють той чи інший поведінковий фактор як домінуючий і зводять до нього все розмаїття суспільних явищ. Психологію натовпу пояснюють, наприклад, французькі дослідники Г. Тард, виходячи з наслідування, а Лебон - навіювання. Під впливом філософських ідей Гегеля в Німеччині стає популярною концепція „народної психології”, що будувалася на принципах діалектичного розвитку духа нації. Так зокрема В. Вундт публікує написану ним „Психологію народів” у якій стверджує, що соціальні феномени, виходячи лише з індивідуальної свідомості, пояснити неможливо. Внаслідок суспільного життя людини об'єктом досліджень, вважає він, мають стати мова народу, його міфи і звички. Англієць МакДаугалл, який пізніше переїхав у США, висунув положення, що основу суспільної поведінки людини становлять інстинкти. Роботи МакДаугалла і американця Е. Росса, написані ними одночасно у 1908 році, стали першими підручниками з суспільної психології. Відтоді тривалий час розвиток цієї дисципліни був

обумовлений парадигмою, яку визначали дослідження майже виключно американських вчених.

Становлення суспільної психології в Сполучених Штатах співпадає з тим періодом, коли соціологічна наука цієї країни перебувала у стані „психологізації”, а в психології, навпаки, намітився процес її „соціалізації”. С. Балеї докладно висвітлює труднощі з якими зіткнулась суспільна психологія на шляху її оформлення у самостійну дисципліну з властивою лише їй одній проблематикою. Він наводить висловлювання тих американських психологів і соціологів, які обстоювали думку про необхідність відокремлення суспільної психології від суміжних наук – загальної психології і особливо, що давалося вкрай нелегко, соціології. Стосовно останньої, С. Балеї посилається зокрема на Флойда Оллпорта, автора третього за рахунком підручника з суспільної психології, який зазначає, що „у той час, коли суспільний психолог досліджує індивіда в групі, соціолог має справу з групою як цілістю” [4, с. 12]. Тобто сферою досліджень соціолога є група як цілість, тоді як суспільний психолог, уточнює С. Балеї, має досліджувати індивіда, який є членом певної групи. Саме індивід проголошується тією реальністю, всебічне дослідження якої допоможе зрозуміти навколишній світ міжлюдських взаємин і суспільства в цілому. Ф. Оллпорт якось зауважив: „Я вірю, що тільки усередині індивіда ми можемо знайти поведінкові механізми і розуміння того, що лежить в основі вчинків які відбуваються між індивідами ... Не існує ніякої психології групи яка б не була по своїй суті і повністю психологією індивіда ... Психологія у всіх її гілках є наукою про індивіда” [5, с. 10]. Ф. Оллпорт вважав, що суспільний психолог має розглядати людську свідомість як засадничий фактор суспільного життя. С. Балеї наводить визначення Ф. Оллпорта згідно якого „суспільна психологія є дослідженням суспільної поведінки і суспільної свідомості індивіда” [4, с. 11]. На підтвердження вже згадуваних висловлювань стосовно завдань суспільної психології, С. Балеї цитує ще кількох авторитетних у цій сфері знань американських авторів. Отто Клінеберг зокрема пише: „Суспільна психологія може бути визначена як науковий дослід поведінки індивіда у відношенні до інших індивідів. Займається вона індивідом в груповій ситуації” [4, с. 12]. Отже „головною темою соціолога , - зауважує О. Клінеберг, - є поведінка групи, а суспільного психолога – поведінка індивіда в груповій ситуації” [4, с. 12].

Деякий особливий акцент, за словами С. Балея, привносить у розуміння суспільної психології Гарднер Мерфі: „Історія життя особи окреслена суспільно – це є суспільна психологія... Суспільна психологія є дослідженням шляху, на якому індивід стає членом групи і діє у її межах” [4, с. 12]. Цей дослідник вважав неприпустимим відокремлення людини від контексту його життя. Суспільна психологія, уточнює С. Балеї позицію Г. Мерфі, є спостереженням процесу формування суспільної особистості людини або, інакше кажучи, її усупільнення. Звідси, проводить С. Балеї, стає

зрозумілим, що „людська особистість не є лише, чи головню, продуктом процесу внутрішнього походження, але ж є вона насамперед витвором суспільних впливів на індивіда, що перебуває у процесі розвитку” [4, с. 13].

Онтологічно дане визначення суттєво відрізняється від того, що пропонував Ф. Оллпорт. Якщо суспільство, на думку Ф. Оллпорта, є простою сукупністю індивідів, психічні характеристики яких обумовлені їх внутрішньою структурою, то в останньому випадку, це є складна система взаємопов'язаних індивідів, властивості якої обумовлені активною діяльністю, з одного боку самих індивідів, а з другого – всієї системи; поведінка індивіда визначається не лише його спадковістю, але й тією роллю, яку він відіграє в суспільстві. Такий підхід до проблеми співвідношення людини і суспільства в рамках суспільної психології був прийнятий на з'їзді американських соціологів, що відбувся в Нью-Йорку у січні 1948 року і знайшов підтримку у більшості компетентних в цій сфері знань дослідників. На цю точку зору пристає і С. Балей. Тоді ж, у 1948-1949 роках він пише „Вступ до суспільної психології” – першу такого роду працю на польському терені.

Наукові дані того часу, що були отримані завдяки зусиллям антропологів і етнологів про людські спільноти, життя яких проходить в різних історичних і культурних умовах, дали змогу переосмислити положення загальної психології стосовно вроджених властивостей людини, а отже й популярної раніше теорії інстинктів. Виявилось, що різні народи в тих чи інших обставинах виражають свої почуття і поведінку по різному, в залежності від прийнятих в конкретному суспільстві норм поведінки. Посилаючись на того ж Г. Мерфі, а також К. Юнга, С. Балей наводить приклади того, як, скажімо, різняться фізіономічні прояви почуттів на тлі різних культур або як представники деяких народів плачуть у тих випадках, коли європейці не схильні ронити сліз і т.д. Ряд авторів, зазначає С. Балей, в результаті спостережень над первісними племенами, спростовує інстинкт суперництва та материнський інстинкт як такі, що є повсюдні і властиві кожній людині. Звідси виникає думка, що вродженою властивістю людини може бути хіба що майже необмежена пластичність, яка власне й відрізняє її психіку від закоснілої психіки тварини. Згідно з цим поглядом, продовжує С. Балей, деякі автори вважають, що людська психіка на початку онтогенези є схожою на „чисту дошку” (*tabula rasa*), а далі вже моделюється так чи інакше залежно від впливу оточення.

Цієї точки зору дотримувалася радянська психологія, представники якої стверджували, що людську особистість формують умови в яких вона живе. Характерні для даного погляду висловлювання Т. Томашевського цитує С. Балей: „Виходячи з цього не можна казати про якусь незмінну природу людини. „Природа” ця дуже сильно змінюється в ході історичного розвитку, бо змінюється саме оточення, якого вона є відбитком [...] Психічні прояви людини змінюються протягом століть і протягом особистого життя [...] Є

вони у великій мірі історично-суспільним витвором” [4, с. 25]. Цей погляд радянської психології, зазначає С. Балей, цілком відповідає вченню Маркса, який зокрема в шостій тезі про Фейєрбаха каже: „Але сутність людини, це не абстракція, що міститься в окремій одиниці. Насправді є вона сукупністю суспільних відносин” [4, с. 25].

Хоча й було таким чином доведено, що людина є соціальна істота, навряд чи, пише С. Балей, зовнішні впливи настільки могутні, що спроможні сформувати на будь-який зразок або повільно змінити вже сформовану психіку людини; зміни ці носять лише поверховий характер і до глибших прошарків психіки не досягають [4, с. 25].

Радянські вчені недооцінюючи роль внутрішніх факторів у формуванні людської особистості, віддавали в значній мірі перевагу саме суспільному середовищу. Звідси є зрозумілою точка зору відомого радянського філософа і психолога С.Л. Рубінштейна, який категорично відкидає, за його словами, „милу серцю реакціонерів „суспільну психологію”, яка є по суті лише спробою психологізування соціології, тобто проникнення ідеалізму в сферу дослідження суспільних явищ” [6, с. 5]. Заперечуючи право на існування суспільної психології як самостійної галузі знань, радянські вчені схилилися до думки, що питаннями суспільного життя має займатися виключно соціологія.

З огляду на ці обставини, С. Балей відстоює самостійність предмету суспільної психології, посилаючись на висловлювання деяких відомих польських соціологів. Наприклад Ян Бистронь, хоча і розглядав суспільну психологію в межах соціології, проте в якості її об'єкту досліджень називає „проблему суспільних форм прояву індивідуальної психіки” [4, с. 13]. Чеслав Знамеровський між тим вважав, що суспільна психологія мала би цікавитись „характеристикою суспільних груп”, але тут же уточнював: тільки в сенсі „виявлення психічних рис пересічного члена групи” [4, с. 13]. Тобто ми знов бачимо, що предметом суспільної психології має бути не група як цілість, а лише члени групи. Особливої згадки заслуговує Ян Щепанський. Завданням суспільної психології він вважає „вивчення і з'ясування психічних явищ які виникають у зв'язку з участю людини в суспільних збірнотах і культурі” [4, с. 13-14]. У цьому визначенні С. Балей акцентує увагу на „психічних явищах” – саме вони є тим суттєвим моментом, що відрізняє суспільну психологію від соціології: „Отож якщо суспільна психологія мала би бути галуззю психології – вона цікавилась би психічними явищами, з тим однак доповненням і обмеженням, що йшлося б тут про психічні явища пов'язані з суспільним життям людини. Натомість соціологія не звикла наводити психічні явища в якості свого безпосереднього предмету; її цікавлять суспільні відносини, суспільні факти і т.д., в яких психічні явища якое уплутані, але соціолога безпосередньо не цікавлять” [4, с. 16-17]. Суспільна психологія, відзначає С. Балей, в більшій мірі ніж соціологія звертається до інтроспекції, отже: „Науковий підхід суспільного психолога в більшій мірі

враховує суб'єктивну точку зору і бере до уваги індивіда, соціолога репрезентує точка зору більш об'єктивна і він в меншій мірі цікавиться індивідом ніж групою взятою як цілість” [4, с. 18].

Розмежовуючи між собою сферу досліджень суспільної психології і суміжних з нею наук – загальної психології та соціології, С. Балей фактично представляє соціально-філософську концепцію, яка регулює відносини між людиною і суспільством. Становлення суспільної психології як самостійної дисципліни супроводжувалося зіткненням двох протилежних і взаємовиключних підходів щодо розуміння предмету її досліджень. У той час, коли прихильники методологічного індивідуалізму вважали, що лише індивід, як носій психіки, є вихідною одиницею аналізу суспільних явищ, їх опоненти навпаки, дотримуючись марксистських поглядів, наполягали, що вивчати слід перш за все суспільство як цілість яка впливає на формування психіки індивіда. Тоді як перші стверджували, що структуру людської особистості визначають вроджені задатки, тобто поведінка мотивується переважно інстинктами, прихильники іншої точки зору вважали, що людська структура майже повністю залежна від зовнішніх впливів і є історично обумовленою. У першому випадку знання носять суб'єктивний характер, найбільшим авторитетом користується ірраціоналізм, отже істина, як така, плюралістична. В другому випадку схилялися до думки, що знання об'єктивно відповідають дійсності, в основі знань лежить раціоналізм, а сама істина моністична. Прихильники принципу методологічного індивідуалізму дотримувалися поглядів, що суспільна психологія має розглядатися як галузь загальної психології. Вчені, що стояли виключно на марксистських позиціях, суспільну психологію вважали за певний розділ соціології.

С. Балей, як вже було сказано, поділяв погляди своїх американських і польських однодумців які розглядали суспільну психологію як самостійну дисципліну, а в якості об'єкту її досліджень – всю систему існуючих в суспільстві відносин. Такий підхід до вивчення суспільної поведінки людини охоплює одночасно дослідження як внутрішньої структури самого індивіда, так і тих процесів, що відбуваються в суспільстві членом якого він є. Суспільство розглядається як система, властивості якої представляють, по-перше, властивості індивідів, що її складають, а по-друге, властивості, які обумовлені функціонуванням самої системи, отже не можуть бути зведені до простої суми властивостей поодиноких індивідів як її частин, хоча й залежні від них. У наведеній тут моделі суспільства відчутний вплив ідей гештальтпсихології, до якої С. Балей звертався неодноразово. Проте зрозуміло, що суспільство аж ніяк не може бути статичним; С. Балей розглядає його у динаміці і враховує притаманну суб'єктам суспільної системи психофізичну структуру. Отже з огляду на те, що структуру суспільства та існуючі в ньому відносини формують суспільні індивіди, об'єктом досліджень суспільної психології має бути, вважав С. Балей, психіка конкретної людини як активної одиниці соціотворчого процесу.

Адже саме індивід є носієм і водночас творцем соціально значущих цінностей які обумовлюють її суспільне буття.

У 1918 році поляк Флоріан Знанецький, до поглядів якого з прихильністю ставився С. Балеї, а також його американський колега Вільям Томас при написанні праці „Польський селянин в Європі і Америці” присвяченій пристосуванню до нових умов життя польських селян, що емігрували в Америку, ввели поняття суспільного настановлення як регулятора соціальної поведінки і діяльності індивіда в суспільстві. Термін „суспільне настановлення” В. Томас і Ф. Знанецький використовували для позначення психічного стану, при якому індивід переживає значущість об’єкту, що становить суспільну цінність. Оскільки цінність є об’єктивна сторона суспільного настановлення, то саме настановлення, стверджували вони, є суб’єктивна, тобто індивідуальна сторона суспільної цінності. Отож, підкреслювали В. Томас і Ф. Знанецький, суспільне настановлення завжди лишається „чийось станом”, воно відображає соціальний світ, культуру в психіці членів даного суспільства [3, с. 29]. Інакше кажучи, суспільна психологія покликана вивчати суб’єктивний бік культури як феномена суспільного життя індивіда.

Аналогічний підхід до завдань суспільної психології спостерігаємо у С. Балея. Він прагне виробити таку модель суспільних відносин, яка б дала людині можливість подолати відчуженість і відчуті себе справжнім творцем і основою соціокультурного буття. Провідна тенденція, що вже тоді намітилась у світовій суспільній думці, за висловом М.М. Вернікова, - „це подолання самодостатності зовнішнього суспільства і його диктату над внутрішнім, це формування органічного суспільства, в якому домінує суспільство внутрішнє – тобто сфера реального життя людей і життєво значущих людських стосунків, це формування такого соціуму, в якому живі людські відносини виповнюють соціальний простір і на цій основі відбувається органічне перетворення зовнішнього суспільства на функцію внутрішнього” [2, с. 3].

Як уже зазначалося, „Вступ до суспільної психології” С. Балеї написав у 1948-1949 роках. Саме у цей час загострюється політичне протистояння в Європі між Радянським Союзом і країнами Заходу. Післявоєнну Німеччину, окуповану СРСР і західними союзниками, було поділено на Східну і Західну. Весь світ розділився на два табори – соціалізму і капіталізму які розгорнули між собою жорстку ідеологічну боротьбу. Напруженість у міжнародних відносинах призвела до початку „холодної війни”. За таких обставин публікація вже згаданої праці С. Балея була неможливою. Адже радянські вчені вважали суспільну психологію псевдонаукою ворожою ідеям марксизму. Концепція гуманного суспільства, яку відстоював С. Балеї, тоталітарному режиму була непотрібна. І хоча в Польщі ідеологічний тиск був не таким жорстким як в СРСР, однак і там фарисеї від науки, що стояли на сторожі догматично засвоєних ними знань і сталих положень, при нагоді

могли дорікнути вченому за його захоплення „американською” наукою і пригадати йому наукову подорож до США здійснену ним ще у 1936 році.

Видання праці С. Балея „Вступ до суспільної психології” стало можливим лише під час хрущовської „відлиги”, коли вченого вже не було в живих. У 1958-1961 роках побачили світ твори багатьох діячів науки і культури які тривалий час писали „у стіл”, для майбутнього. Робота С. Балея вийшла друком у 1959 році завдяки зусиллям його учениці і співробітниці Марії Жебровської. У вступній статті вона відзначила, що то була перша і найвизначніша в Польщі праця з суспільної психології [6, с. 7]. І хоча писала, мовляв С. Балею не завжди дотримувався матеріалістичних засад, проте зауважила, що він все більш рішучо до них схилявся. Такі приписи були просто даниною часові, для відводу очей. Адже відомо, що офіційна радянська наука вважала суспільну психологію проявом ідеалізму в сфері вивчення суспільних явищ. Та незважаючи ні на що, книга С. Балея користувалася в Польщі попитом і вже через п’ять років, у 1964 році була видана вдруге. Доречним буде зауважити, що у Франції перший підручник з суспільної психології вийшов у 1963 році [3, с. 8]. Згодом окремі публікації з цієї тематики з’являються і в СРСР, а перший радянський підручник був виданий у 1978 році [1, с. 3].

Висновок. Отже написаний С. Балеєм у 1948-1949 роках „Вступ до суспільної психології” в якості систематичного підручника був одним із перших на Європейському континенті. Варто ще раз зазначити, що покладені в його основу принципи були викладені і узгоджені на з’їзді американських соціологів саме на початку 1948 року. Основою суспільства проголошується людина, поведінка якої визначається не лише її внутрішньою або виключно зовнішньою структурою, а залежить від різних факторів системного характеру. Поширюється розуміння того, що людина не є ні самодостатньою одиницею, ні функцією суспільства як цілого. Висувається теза згідно якої людина має бути вивільнена від нав’язаного їй ззовні диктату і насильства і, водночас, повинна усвідомити свою особисту роль у процесі творення і формування соціуму в якому вона живе. Зростає усвідомлення того, що суспільство складається з людей які є активними суб’єктами соціотворчого процесу і несуть відповідальність за наслідки своєї суспільної діяльності. Адже саме конкретна, соціально орієнтована людина, що поєднує в собі як успадковані, так і здобуті властивості, покликана внести гуманістичний заряд у розбудову сучасного суспільства.

Список літератури: 1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001-288 с. 2. Верников М.М. Спадщина Степана Балея в контексті сучасного суспільного розвитку і його тенденцій // Філософські пошуки. – Львів: ІФЛІС – ЛФС „Cogito”, 1999. – Вип. ІХ. – С. 3-8. 3. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе. – М.: Наука, 1985 – 176 с. 4. Baley S. Wprowadzenie do psychologii społecznej. – Warszawa: PWN, 1959. – 227 s. 5. Franzoi, Stephen L. Social Psychology. – Madison a.o.: Brown &

УДК 316.000.141

Е.Н. ТОЦКАЯ, студент Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого.

Н.Г. ТОЦКИЙ, инженер-конструктор Научно-исследовательского технологического института приборостроения.

ЭКСПЛУАТАЦИОННАЯ ТЕОРИЯ ЭВОЛЮЦИИ ОБЩЕСТВА

Згідно експлуатаційної теорії еволюції суспільства, експлуатація складається із дикої та цивілізованої. У початковій стадії розвитку суспільства експлуатація сприяє прискоренню прогресу. Демократичний капіталізм наступатиме після ліквідації корупції і приходу до влади невідкупних представників народу. Суспільство за демократичного капіталізму виходить із застійного стану і починає повністю робити на себе, а не на зростання грошей, що є на рахунках у елітної буржуазії. Після ліквідації цивілізованої експлуатації, є можливим соціалістичний строй, а дика експлуатація прагнучиме до нуля.

Согласно эксплуатационной теории эволюции общества, эксплуатация состоит из дикой и цивилизованной. На начальной стадии развития общества эксплуатация способствует ускорению прогресса. Демократический капитализм наступает после ликвидации коррупции и прихода к власти неподкупных представителей народа. Общество при демократическом капитализме выходит из застойного состояния и начинает полностью работать на себя, а не на увеличение денег, находящихся на счетах у элитной буржуазии. После ликвидации цивилизованной эксплуатации, возможен социалистический строй, а дикая эксплуатация стремится к нулю.

In accordance with «Exploitation Theory of Societal Evolution» exploitation consists of savage and civilized exploitation. At the initial stage of society development exploitation assists in accelerated progress. Democratic capitalism will occur after liquidation of corruption and incorruptible representatives of people coming to power. The society under democratic capitalism would leave the stagnation and begin to work for themselves: what they produce they consume, not to increase huge amounts of bourgeois elite. Then the people at power would destroy civilized exploitation, socialist order would come with wild exploitation, tending to zero.

Постановка проблеми соціальної експлуатації обумовлена тим, що існуючі різні теорії еволюції суспільства не відображають значимість і користь експлуатації в початковій стадії еволюції суспільства.

Цілью дослідження являється глибокий аналіз законів розвитку суспільства і подальша розробка нової концепції еволюції суспільства на основі експлуатації.

Степень дослідження данної проблеми в науковій літературі недостатня. Існують різні теорії еволюції суспільства. Популярна в 60-х роках ХХ в. теорія індустріального суспільства вдосконалюється і «в 70-х роках отримує розвиток теорія постіндустріального суспільства, згідно якої суспільство в своєму розвитку проходить три стадії: 1) доіндустріальну (аграрну), 2) індустріальну,

3) постиндустриальную» [11, с. 82]. Но наиболее близкой к предлагаемой эксплуатационной теории эволюции общества является концепция революционного преобразования К. Маркса и Ф. Энгельса. Согласно последней, человечество в своём развитии проходит пять основных стадий: первобытно-общинную, рабовладельческую, феодальную, капиталистическую и коммунистическую (первая фаза коммунизма – социализм) [11, с. 83]. Переход от одной формации к другой осуществляется через социальные революции, которые разрешают социальные противоречия и ускоряют развитие общества. Согласно Марксу, с развитием общества нарастает социальная напряжённость, богатства сосредоточиваются в руках немногих, развивается конфликт, который завершается взрывом, ликвидацией эксплуатации» [11, с. 26]. К. Маркс считал, что капитализм создал себе могильщика в лице пролетариата и, что могучих и сильных капиталистов можно свергнуть только лишь революционным путём, а эксплуатация на всём пути своего существования является негативным явлением в обществе.

В предлагаемой «Эксплуатационной теории эволюции общества» несколько иная схема развития человечества. В ней предусмотрено, что народы Земли за время существования на нашей планете должны пройти эпоху эксплуатации (дикая эксплуатация плюс цивилизованная эксплуатация), а затем жить в эпохе социальной справедливости без цивилизованной эксплуатации, но с остатками дикой эксплуатации, которая стремится к нулю.

В эпоху эксплуатации входят: 1) замедленно – накопительная эволюция общества (основные стадии: первобытно-общинный строй, рабовладельческий и феодальный - до XVIII-XX веков); 2) капитализм (прогрессивный капитализм – XXVIII-XX век, застойный капитализм – начало XX века, и демократический капитализм).

В эпоху социальной справедливости входят: социалистический строй и его разновидности. Мы так же, как и марксисты, считаем, что переход от одной стадии к другой осуществляется через социальные революции, но при этом – капитализм является исключением. И вот почему. При капитализме, в связи с появлением в экономике высоких технологий, возникает потребность в высокообразованном населении. В дальнейшем образованный народ превратится в политически образованного (политика – это борьба за власть и связанные с ней преимущества [1, с. 42-43]), возьмёт власть в свои руки и мирными, законными средствами ликвидирует эксплуатацию, а следовательно, – капитализм. Могильщиком для капитализма является политически образованный народ, а не революционно настроенный пролетариат, как утверждал К. Маркс. Чтобы построить социализм необходимо в обязательном порядке пройти демократический капитализм (нельзя строить социализм, минуя демократию). Эксплуатация же, на

начальном историческом пути развития общества, играет прогрессивную роль.

В эксплуатацию входят: дикая эксплуатация (Е.Т., Н.Т.) и цивилизованная эксплуатация (прежде называлась «эксплуатация»). «В течение рабочего дня, объясняет Маркс, рабочие производят больше, чем нужно, чтобы оплатить их труд по найму. Эта прибавочная стоимость есть источник прибыли, которую капиталист присваивает». [5, с. 116] Прибавочная стоимость равнозначна цивилизованной эксплуатации. При цивилизованной эксплуатации эксплуататор постепенно, изо дня в день присваивает не весь труд своего работника, который он вложил в течение рабочего дня, а только его часть, не всю зарплату, а только какую-то ее долю.

При дикой эксплуатации, а в нее входят войны, грабежи, воровство, взятки, мошенничество и другие подобные негативные явления в обществе, происходит то же самое, что и при цивилизованной – присвоение результатов чужого труда, вложенного в материальные ценности и ценные бумаги. Только этот труд присваивается не частями, не малыми дозами, а быстро и в основном, по возможности, в больших количествах. Дикая эксплуатация противозаконна и будет существовать до тех пор, пока будет жить человечество.

Цивилизованная эксплуатация в обществе людей имеет какое-то неопределенное статус-кво. Ни в одном государстве мира она законодательно не разрешена и, в то же время, нигде законодательно не запрещена. Народы свыклись с ней и существование одних людей за счет труда других считается нравственным явлением. Цивилизованная эксплуатация обладает таким свойством, что труд одних людей присваивается другими без применения грубой силы.

Неравенство существовало на всех этапах человеческого общества. Даже в простейших культурах, где фактически нет различия по уровню богатства или собственности, имеет место неравенство между людьми – мужчинами и женщинами, молодыми и старыми. Человек, например, может иметь более высокий статус, чем другие, потому, что успешно охотится, или потому, что он или она имеет «особый доступ к родовым духам» [5, с. 112]. К сказанному необходимо добавить, что дикая эксплуатация, а затем присоединившаяся к ней цивилизованная, ускорили процесс разделения людей на богатых и бедных.

У людей, которые жили в основном за счет труда простого народа, накапливались знания и богатство. Этот период времени относится к замедленно-накопительной эволюции общества. Он начался со дня появления человека на Земле и продолжался при первобытнообщинном строе, рабовладельческом, феодальном - вплоть до XVIII-XX веков. Богатая часть населения, которая зарабатывает деньги эксплуатацией, за время замедленно-накопительной эволюции общества накопила и сконцентрировала у

себя знания и значительные денежные средства. Все это было необходимо для начала промышленной революции, этого необычайно важного исторического события, которое возвестило о приходе капитализма.

Капиталистическая система в своём развитии проходит три фазы: 1) прогрессивный капитализм, 2) застойный капитализм и 3) демократический капитализм. Прогрессивный капитализм начал своё существование с промышленного переворота, который начался в XVIII-XX веках. «Промышленный переворот завершает формирование двух классов буржуазного общества – буржуазии и пролетариата.

Принято считать, что в Англии он начался в 70-х гг. XVIII в. и закончился в 20-х гг. XX в. На континенте промышленная революция началась лишь в начале XIX в., когда во Франции распространилось механическое хлопкопрядение. В германских землях переход к машинной индустрии начинается в середине XIX в., в России – в последней трети XIX в. И лишь в начале XX в. промышленная революция охватывает всю Европу [10, с. 120]. В этот период в основном образованные, зажиточные люди осуществляли открытия и занимались изобретательством. Они своим трудом, своим умом, за свои деньги создавали невиданную до тех пор технику. Появлялись совершенно новые отрасли промышленности: паровозостроение, самолётостроение, сельхозмашиностроение и т. д. Деньги вкладывались в индустрию.

Прогрессивный капитализм объявил, что он является началом конца эксплуатации человека человеком, ибо рост экономики – это появление высоких технологий, это вынужденная необходимость иметь образованных работников, что, в свою очередь, сказывается на уровне эксплуатации, потому что: чем выше образованность народа, тем меньше он позволяет себя эксплуатировать. Под конец завершения промышленной революции основные открытия и изобретения были сделаны. Капиталисты перестали вкладывать деньги в развитие промышленности, так как выпуск новой продукции не предвиделся. Наступил период перепроизводства капиталов и товаров, не находящих сбыта. Всё это способствовало началу глубокого кризиса капитализма, который начался в 30-е годы XX века и возвестил о приходе застойного капитализма.

При застойном капитализме, который в настоящее время существует почти во всех странах мира, прибыль распределяется по двум направлениям. Первое прогрессивное, направление – это расходы прибыли на развитие экономики, на повышение зарплат, пенсий и иных видов социальных выплат и пособий, на здравоохранение, образование и т. д. Второе направление, которое способствует застойным явлениям в обществе, тормозит его развитие и работает в основном на банкиров и на элитную буржуазию – это бездеятельная прибыль, которая складывается в банках. Она не способствует повышению благосостояния народа, хотя эту прибыль непосредственно своим трудом создаёт народ. В капиталистических странах

богатство сосредотачивается в руках немногих. Известный английский социолог Э. Гидденс приводит статистические данные о поляризации английского общества. Он пишет: «В Британии 5% «верхушки» получает 16% общего доход, 50% представителей низших слоев получает 5% дохода» [5, с. 121]. «Верхушка» не в состоянии 16% от общего дохода потратить на себя, поэтому количество этих, не работающих на общество, бездеятельных денег из года в год растет.

Мораль в обществе играет важную роль в обеспечении социальной солидарности, ибо морально «все то, что служит источником солидарности, все, что заставляет человека считаться с другими, регулировать свои движения не только эгоистическими побуждениями» [7, с. 369]. Бездеятельные деньги, находящиеся на счетах у элитной буржуазии и банкиров способствуют развитию коррупции, продлевают срок существования застойного капитализма и наводят на мысль, что нужно подправить закон который гласит: «Право частной собственности нерушимо» [9, с. 11].

В мире существует множество различных теорий демократии. Авторы книги «13 теорий демократии» проанализировали 13 разновидностей демократии и пришли к следующему выводу. «Таким образом, существуют различные способы толкования демократии в целом, а также многочисленные теории демократии, отличающиеся друг от друга не меньше, чем одна форма государственного правления от другой» [2, с. 23]. И, тем не менее, они решили, что по современным воззрениям, государство можно считать демократическим при наличии следующих критериев. Во-первых, это законодательное провозглашение верховенства власти народа, являющегося единственным источником власти. Во-вторых, демократия предлагает ротацию лиц, находящихся у власти. Любое должностное лицо избирается на определённый период и ограничено сроком нахождения у власти. В-третьих, всем гражданам предоставляется равное право на участие в управлении государством. В-четвёртых, демократия определяет исход дискуссий при принятии решений по большинству и подчинения меньшинства большинству. В-пятых, граждане имеют право на доступ к информации, которая затрагивает их коренные интересы [2, с. 13].

Авторы книги понимают, что демократия в настоящее время существует только на бумаге. Поэтому они отмечают: «Однако в общем случае идеи демократии, по большей части, утопичны. История человечества не знает фактов их полной реализации» [2, с. 12]. По мнению авторов, если полностью реализовать 5 вышеизложенных критерий, то наступит реальный демократический строй. Не соглашаясь с таким заявлением авторов книги, мы считаем, что к этим 5 критериям добавить ещё 2 критерия, или признака демократии:

1. Власть должна принадлежать неподкупному народу (основной признак демократии). Сила буржуазии, находящейся у власти, - в коррупции. Коррупция и демократия не совместимы.

2. Общество должно работать на себя: что зарабатывает, то и тратит на ту продукцию, которую производит. Это последний, заключительный признак демократии, после которого застойный капитализм вступит в заключительную фазу капитализма – демократический капитализм.

При демократическом капитализме развитие экономики и повышение благосостояния народа должны развиваться гармонично и находиться в прямой зависимости: вкладываются деньги в экономику – повышается реальная зарплата, пенсии и иные виды выплат и пособий. В результате чего покупается больше товаров и появившаяся прибыль опять вкладывается в экономику. Сейчас значительная часть прибыли уходит не на развитие экономики, не на повышение жизненного уровня населения, а оседает в банках, что способствует застойным явлениям в обществе. Банковский капитал растёт не только за счёт выдаваемых кредитов, но ещё за счёт скупки акций предприятий. В отличие от элитной буржуазии, средняя буржуазия, получаемую прибыль, в основном, тратит на себя. Покупая товар, она тем самым возвращает деньги в виде зарплаты, трудящимся, которые произвели купленный ею товар.

Украина - именно демократическое государство. Демократический строй – это лишь новая стадия в развитии капитализма, его третья фаза с основными признаками - эксплуатацией и несправедливым распределением прибыли. В настоящее время демократического капитализма нет ни в одном государстве мира – есть только лишь признаки демократии. Можно допустить существование в прошлом таких видов демократии как рабовладельческая, феодальная и буржуазная. Однако, если народ выбирает свою власть – это не значит, что он находится у власти. Демократический капитализм –это временное явление. Это всего лишь мост, через который человечество стемилось пройти к социализму.

Социализм в значительной степени потерял свою притягательную силу после ликвидации не социалистического Советского Союза. В своё время В. Ленин, предложил модель утопичного социализма, без демократии. Он заложил мину замедленного действия в фундамент государства, которая сработала через 73 года и полностью разрушила страну. Поскольку нельзя из рабовладельческого строя, минуя феодальный, войти в капитализм, также, как нельзя строить социализм, не пройдя демократический капитализм. Ленин ликвидировал основные признаки демократии, которые существовали в царской России, когда в январе 1918 года ликвидировал Учредительное собрание [8, с. 341]. «Результаты выборов оказались такими, что у Ленина не было никаких шансов остаться у власти». Большевики получили всего лишь 25% депутатских мандатов [8, с. 341]. На целых семьдесят лет была утверждена монополия одной партии на власть. Так Ленин осуществил

«реформу» системы власти в России. А, говоря точнее, был отвергнут реформаторский путь развития России и начались радикальные революционные перемены [8, с. 342]. «К началу XX в., превзойдя по темпам промышленного роста передовые капиталистические страны, Россия вошла в пятерку крупнейших индустриальных держав мира» [3, с. 17]. Безусловно, Россия с её несметными природными богатствами, огромной территорией и большими людскими резервами в настоящее время занимала бы одно из ведущих мест среди стран Европы. Но, к сожалению, большевики изменили ход истории.

Отсутствие демократии в Советском Союзе привело к бурному развитию теневой экономики, которая принадлежала в основном партийной номенклатуре. Теневая продукция продавалась как внутри страны, так и за рубежом. Исчезали за границей, добываемые в стране, значительная часть золота, алмазов, нефти [4, с. 391-393]. Там на подставных лиц открывались банки, куда партийная номенклатура складывала свою прибыль [4, с. 344]. Внутри Советского Союза образовался теневой капитализм с рыночной экономикой. Коммунистическая буржуазия мечтала о том времени, когда весь Советский Союз превратится в капиталистическую страну. Ей надоело скрывать свои богатства. В бюджете хронически не хватало денег. Золотой запас СССР уменьшился примерно втрое за последние 30 лет [4, с. 345]. Чтобы выйти из затруднительного положения правительство занимало у Запада огромные суммы. Л. Брежнев любил шутить: «Если долги будут требовать вернуть, то хоть войну начинай: другого выхода нет» [4, с. 417]. Требовались большие расходы на вооружение, космос, на ведение войны в Афганистане, на помощь братским партиям – всё это приближало СССР к катастрофе [4, с. 431]. Партийное руководство хотело спасти, так называемый, социализм в СССР. Оно начало перестройку страны с внедрения признаков демократии, через которые 73 года назад перешагнул Ленин.

Собравшиеся 8 декабря в Беловежской Пуще руководители России, Белоруссии и Украины подписали соглашение об образовании Союза независимых государств (СНГ), заявив при этом: «Союз ССР как субъект международного права и геополитическая реальность прекращает своё существование» [8, с. 447]. Образование СНГ – это следствие той политики, которую проводил Ленин и его последователи. Перескочив через демократический капитализм и образовав тоталитарное государство, Ленин тем самым создал предпосылки для неминуемого разрушения Советского Союза. На примере развала Советского Союза можно сделать вывод, что к строительству социализма можно приступать только лишь в том случае, когда будет построена не фиктивная, а настоящая, неподкупная буржуазией демократия (демократический капитализм), когда коррупция будет в основном ликвидирована. Социалистической тенденцией можно считать

деятельность антимонопольных организаций, которые контролируют цены на выпускаемую монополиями продукцию.

Монополии – это готовый социализм с его плановой системой ведения хозяйства, с изучением рынков сбыта, со своими научными разработками и т. д. Это зарождающийся социализм в недрах капитализма. Мы живём на стыке двух эпох, когда социализм непринуждённо, по законам развития общества внедряется в капитализм, а капитализм, в свою очередь, перестраивает своё хозяйство для того, чтобы в будущем мирным путём перейти в эпоху социализма. Капитализм имеет значительное количество существенных недостатков. Так, постоянным спутником капитализма является инфляция. Кому она выгодна? Правительству. Во-первых, оно на фиктивном повышении жизненного уровня населения зарабатывает себе авторитет; во-вторых, после очередного повышения, увеличиваются инфляционные налоговые поступления и правительство начинает готовиться к последующему, бесконечно повторяющемуся, фиктивному повышению благосостояния народа. Буржуазию инфляция так же устраивает, потому что, поднимая цены и зарплату в инфляционном исчислении, она сохраняет, таким образом, свою прибыль, не прикладывая при этом никаких усилий. Если буржуазии запретить повышать цены, то в этом случае она, как и правительство, должна будет повышать не инфляционную, а реальную зарплату своим работникам. При этом ей необходимо будет купить дополнительно оборудование, приобрести производственные площади, увеличить количество рабочих мест и т. д. Как мы видим, для буржуазии гораздо выгоднее поднять цены и жить в застойном капитализме, нежели брать на себя дополнительные заботы и расходы, которые способствовали бы прогрессивному развитию общества. Конечно, незначительное повышение благосостояния народа всё же происходит, но оно осуществлялось бы гораздо интенсивнее, если бы отсутствовала инфляция.

Много ещё недостатков имеет застойный капитализм – это коррупция, бездеятельные деньги в банках, безработица, банкротство, перепроизводство товаров, неадекватное распределение прибыли, существование в одном государстве двух государств: одно - для богатых, другое - для бедных. Всё это говорит о несовершенстве застойного капитализма.

Эксплуатационную теорию эволюции общества можно рассматривать упрощённо: с точки зрения, что в каждом человеке заложен животный инстинкт самосохранения, доставшийся по наследству от животного мира, и разумный инстинкт самосохранения. Инстинкт самосохранения обеспечивает существование людей за счёт дикой и цивилизованной эксплуатаций, а разумный инстинкт самосохранения – это существование человека за счёт деятельности его разума. Исходя из вышеизложенного, можно заключить, что эволюция общества с появлением первых групп людей на Земле осуществлялась и осуществляется в настоящее время следующим образом: с помощью принимаемых справедливых законов в интересах народа, –

весомость разумного инстинкта самосохранения постоянно увеличивается, а весомость животного инстинкта самосохранения уменьшается. В результате чего наступит момент, когда утратит легитимность цивилизованная эксплуатация, а дикая эксплуатация будет стремиться к нулю - и это время можно считать началом расцвета культуры.

Выводы. С одной стороны, эксплуатация причинила большие лишения и страдания большей части граждан цивилизованных государств; с другой стороны, создала условия для осуществления промышленной революции – появления капитализма. Капитализм в процессе своего развития достиг огромных успехов в сфере образования, тем самым относительно преодолел неравенство богатых и бедных. Таким образом, цивилизованная эксплуатация, дав образование народу, по сути, выполнила свою историческую роль. Политически культурный народ её ликвидирует. Не смотря на то, что эксплуатация рассматривается нами, в целом, как негативное явление, можно с уверенностью сказать, что, при её отсутствии общество в настоящее время находилось бы на низшей ступени своего развития.

Список литературы: 1. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 432 с. 2. *Бегунов Ю.К., Лукашев А.В., Пониделко А.В.* 13 теорий демократии. СПб.: Бизнес-пресса, 1998. – 236 с. 3. *Бовыкин В.И., Воронкова С.В., Голиков А.Г. и др.* Массовые источники по социально – экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука. 1979. – 415 с. 4. *Бунич И.Л.* Золото партии. СПб.: Облик,Зенит, 1999. – 510 с. 5. *Гидденс Э.* Стратификация и классовая структура. //Социологические исследования. – 1992. - №9. 6. *Дарвин Ч.* Происхождение видов путём естественного отбора. – М.: Просвещение, 1986. – 383 с. 7. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с. 8. *Казарезов В.В.* Самые знаменитые реформаторы России. – М.: Вече, 2002. – 480 с. 9. Конституция Украины. – Харьков: Фило, 2004. – 48 с. 10. Экономическая история мира.: Под общ. ред. Конотопова М.В. – М.: Издательство – торговая корпорация «Дашков и Ко». 2004. – 636 с. 11. *Якуба Е.Н.* Социология: Учеб. пособие. – Харьков: Константа, 1996. – 192 с.

Поступила в редколлегию 14.01.08

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Артёменко Николай Григорьевич, генеральный директор ЗАТ «Гортехмаш», г. Красноярск, Россия.

Бейлин Михаил Валериевич, кандидат технических наук, старший научный сотрудник, начальник научно-исследовательского отдела Объединённого научно-исследовательского института Вооружённых Сил.

Владленова Илиана Викторовна, кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Гончаренко Александр Леонидович, соискатель кафедры философии Харьковского университета Воздушных Сил им. Ивана Кожедуба.

Гусев Сергей Александрович, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Дзедань Александр Петрович, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национальной Юридической Академии Украины им. Ярослава Мудрого.

Добровольская Елена Витальевна, аспирант кафедры философии Харьковского национального университета радиоэлектроники.

Дольская Ольга Алексеевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Заборовская Светлана Витальевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры языковой подготовки ЦМО Украинской государственной академии железнодорожного транспорта.

Колычева Татьяна Владиславовна, кандидат философских наук, доцент кафедры философии и социологии Украинской государственной академии железнодорожного транспорта.

Кузь Олег Николаевич, кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедрой философии и политологии Харьковского национального экономического университета.

Малецкий Виктор Георгиевич, аспирант кафедры культурологии философского факультета Одесского национального университета им. И.И. Мечникова.

Масалов Алексей Геннадиевич, соискатель кафедры этики, эстетики и истории культуры Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Пономарёв Александр Семёнович, кандидат технических наук, доцент, профессор кафедры педагогики и психологии управления социальными

системами Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Разумовский Сергей Александрович, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных дисциплин Харьковской государственной академии физической культуры.

Смоляга Марина Витальевна, кандидат философских наук, доцент кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт».

Старикова Галина Геньевна, кандидат философских наук, доцент кафедры философии Харьковского национального университета радиоэлектроники.

Тоцкая Екатерина Николаевна, студент Национальной юридической академии Украины им. Ярослава Мудрого.

Тоцкий Николай Гаврилович, инженер-конструктор Научно-исследовательского технологического института приборостроения, пенсионер.

Шапаренко Елена Владимировна, соискатель кафедры философских и естественных наук Национальной украинской академии, старший преподаватель кафедры иностранных языков СЕПШ ХГУ Национальной украинской академии.

СОДЕРЖАНИЕ

О. С. Пономарьов, М.Г. Артеменко. ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ФЕНОМЕНУ ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ	3
О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова. ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ОНТОГЕНЕТИЧНОМУ Й ФІЛОГЕНЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТАХ	9
С. А. Гусев. ФЕНОМЕН СВОБОДИ В ФИЛОСОФИИ	16
О. М. Кузь. ПОЛІТИЧНА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ	24
С. О. Разумовський. ЛЮДИНА ЯК БІЗНЕС-ФАКТОР В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ КУЛЬТУРІ	30
М. В. Бейлін. ТЕХНІКА ЯК СПОСІБ БУТТЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ ..	38
С. В. Заборовская. СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ СТРУКТУРА ОБЫДЕННОГО ДИСКУРСА КАК ПОРОЖДАЮЩЕГО НАЧАЛА ВИРТУАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ	44
Т. В. Количева. НАУКОВЕ І ХУДОЖНЄ ПІЗНАННЯ В ХХ СТОЛІТТІ: ПОДОЛАННЯ РОЗРИВУ	55
О. А. Дольская. ЯЗЫК И «КАРТИНА МИРА»	63
М. В. Смоляга, Г. Г. Старикова. ПОНЯТИЕ И ФЕНОМЕН ВИРТУАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ	70
И. В. Владленова. ДРЕВНЕЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ГАРМОНИИ СФЕР И СОВРЕМЕННЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ СТРУН	75
Е. В. Добровольская. ФОРМАЛЬНАЯ ОНТОЛОГИЯ И АНАЛИТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ ...	81
О. Л. Гончаренко. ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДЕЯКІ ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ	91
О. В. Шапаренко. АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ	98
А. Г. Масалов. УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ АБИТУРИЕНТОВ НТУ «ХПИ»: МАТЕРИАЛЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ..	105
В. Г. Малецький. СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ СТЕПАНА БАЛЕЯ	111
Е. Н. Тоцкая, Н. Г. Тоцкий. ЭКСПЛУАТАЦИОННАЯ ТЕОРИЯ ЭВОЛЮЦИИ ОБЩЕСТВА	119
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	128

Вестник национального технического университета "ХПИ"
серии "Философия"

Главная цель издания – дать возможность публиковать научные труды, статьи преподавателям, научным работникам, аспирантам и соискателям гуманитарного и научно-технического профиля, расширить возможность обмена научно-теоретической и практической информацией по философии, науке, технике в Украине и за ее границей.

К печати принимаются статьи по таким научным направлениям:
Философия, философские проблемы науки, техники, антропологии, культурологии, совершенствование гуманитарного образования, осмысление постмодерной гуманитарной парадигмы в целом и др.

В "Вестнике" объявлены рубрики: авторские (оригинальные) переводы известных зарубежных философов; дискуссионная трибуна, к защите диссертаций, наши юбиляры и др.
Предполагается выпуск специальных выпусков "Сборника научных трудов".

Порядок подачи статей для опубликования в Вестнике НТУ "ХПИ"

Для опубликования статьи в Вестнике НТУ "ХПИ" необходимо подать следующие документы:

1. *Заявление* следующего вида, подписанное автором(авторами) статьи:
"Прошу принять статью ... (указать фамилии, инициалы авторов, название статьи) на ... страницах (указать число страниц) для опубликования в Вестнике НТУ"ХПИ". Оплату гарантируем. (Подписи авторов).
2. *Сведения об авторах* (указать фамилию, имя, отчество каждого автора, место работы, должность, научную степень, звание, контактный телефон)."
3. *Текст статьи* на бумаге формата А-4 плотностью 80-90 г/м².
4. *Акт экспертизы* о возможности опубликования материала в открытой печати, заверенный печатью проректора.
5. *Внешняя рецензия*, подписанная доктором или кандидатом наук (для аспирантов – научным руководителем), заверенная отделом кадров (штамп с датой, печать).
6. *Дискету* 3,5 с текстом статьи.
7. *Оплату* печати из расчета 10 гривен за страницу.

Подготовка материалов к опубликованию

К рассмотрению принимаются материалы, соответствующие приведенным требованиям. Объем статьи – 8-15 полных компьютерных страниц. Текстовое поле страницы формата А-4 (210x297) имеет симметричные поля по 25 мм. Статья должна быть выполнена с использованием редактора Word шрифтом Times New Roman Cyr без

нумерации страниц.

Переносы допускаются лишь автоматические.

Диаграммы и таблицы выполняются только в редакторе Word (должны подлежать уменьшению, форматированию).

Размер шрифта в основном тексте – 14 pt. Межстрочный интервал по всей статье – 1,5.

Придерживаться требований ВАК Украины относительно структуры статей, обозначая основные позиции полужирным курсивом: *постановка проблемы, актуальность исследования, анализ исследований и публикаций по данной проблеме, цель исследования, основная часть, выводы.*

Порядок расположения материала

- 1. Код УДК** печатается без отступа, выравнивание по левому краю. Большими буквами.
- 2. Инициалы, фамилии авторов.** Печатается через одну пустую строку после УДК. Выравнивание по левому краю, отступ 0,75 см. Инициалы и фамилии печатаются строчными большими буквами; шрифт курсив полужирный. Вслед за фамилией через запятую указывается ученая степень, звание.
- 3. Названия статьи** на украинском, русском и английском языках. Печатаются большими строчными буквами через одну пустую строку после информации об авторах. Шрифт – прямой, полужирный; отступ 0,75; выравнивание по левому краю.
- 4.** После слова *“Рецензент”* и двоеточия указываются инициалы, фамилия, учёная степень, звание рецензента, давшего письменную рецензию на статью. Данные печатаются через одну пустую строку после названий статьи. Шрифт – 12, межстрочный интервал – 1.
- 5. Аннотации** на украинском, русском и английском языках. К аннотациям следует добавлять ключевые слова. Печатаются через одну пустую строку после указания рецензента. Между ними – одна пустая строка. Шрифт – 12, межстрочный интервал – 1. Объём каждой аннотации должен составлять не менее 500 знаков.
- 6. Основной текст** статьи начинается через одну пустую строку после аннотаций. Выравнивание по ширине, красная строка 0,75 см. Ссылки в тексте осуществляются в соответствии с требованиями ВАК Украины: с указанием страниц, где находится информация. (Образец: [4, с.50]. Перед буквой “с” – неразрывный пробел.) Текст печатается через одну пустую строку после аннотаций. (По тексту: между инициалами и фамилиями авторов – неразрывный пробел.)
- 7. Примечания и ссылки.** Печатаются через одну пустую строку после основного текста.
- 8. Список литературы.** Печатается через одну пустую строку после основного текста статьи (либо примечаний). Без красной строки, выравнивание по ширине. Список литературы начинается с набранных

полужирным шрифтом слов "Список литературы:", вслед за которыми ставится двоеточие. Сам список литературы набирается по алфавиту, сплошным текстом с выделением фамилий и инициалов авторов курсивом, номер позиции выделяется жирным шрифтом. Не допускается отрыв номера позиции в списке литературы и инициалов от фамилии автора (неразрывный пробел). Если авторов больше трех, то после фамилий первых трех авторов можно указывать "и др". Разделительные знаки в списке – в соответствии с требованиями ВАК Украины. Обязательно при оформлении списка литературы указывать место (город) издания, издательство (согласно требованиям), год издания, общее количество страниц (в периодических изданиях – страницы статьи). При использовании многотомных источников обязательно необходимо указывать общее количество томов и том, где находится используемая работа. В переводных изданиях указывается, с какого языка сделан перевод. Литература на иностранных языках указывается после украинско- и русскоязычных изданий, также по алфавиту.

9. После списка литературы, через одну пустую строку, после слов "*Поступила в редколлегию*" (або "*Надійшла до редколегії*" - укр) ставится число, месяц и год двузначными числами через точку. Выравнивание по правому краю.

Авторы опубликованных статей несут ответственность за точность приведенных цитат, собственных имен и прочих сведений и соответствие ссылок оригиналу и подписывают статью со словами "*Достоверность материалов подтверждаю*". *Роспись*.

Тексты статей рецензируются и не возвращаются.

Материалы принимаются на кафедре философии НТУ "ХПИ" учебный корпус У₁ ауд. 904, Меляковой Юлией Васильевной,

тел. 717-80-61

707-60-20 (кафедра философии)

**МАТЕРИАЛЫ, НЕ СООТВЕТСТВУЮЩИЕ ТРЕБОВАНИЯМ,
РЕДКОЛЛЕГИЕЙ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ.**

РЕДКОЛЛЕГИЯ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Тематичний випуск
«Філософія»
Збірник наукових праць
Випуск № 11
Видається російською та українською мовами

Статті подано у авторській редакції

Науковий редактор к. філос. н., доц. Бардін О.М.
Технічний редактор к. філос. н. Мелякова Ю.В.
Відповідальний за випуск к. т. н. Обухова І.Б.

Обл. вид. № 98-08

Підп. до друку 24.06.2008 р. Формат 60x84 1/16. Папір Сору Paper.

Друк-ризографія. Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 10. Облік. вид. арк. 12
Наклад 100 прим. Зам. № Ціна договірна.

НТУ «ХПІ», 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавничий центр НТУ «ХПІ». Свідоцтво ДК № 116 від 10.07.2000 р.
Друкарня «Рейтинг», вул. Сумська 37, м. Харків
